

Запитання. Завдання

1. У чому сутність праслов'янської мови? Охарактеризуйте терміни, які використовують на її позначення.
2. Назвіть періодизації історії праслов'янської мови та аргументуйте кожну з них.
3. Назвіть ознаки, укладовані праслов'янською мовою з індоєвропейської. Якими були лексичні й граматичні особливості праслов'янської мови.
4. Опишіть основні фонетичні ознаки праслов'янської мови в різні періоди її розвитку.
5. У чому сутність фонетичної транскрипції праслов'янської мови. Поясніть уживання її знаків.
6. Чим зумовлене і яким було діалектне членування праслов'янської мови? Проаналізуйте розвиток її основних звукосполук у різних групах слов'янських мов.
7. Які піддіалекти виділилися з праслов'янської мови? Охарактеризуйте фонетичні відмінності між ними.

4.

Слов'яни у давні часи

Теорії прабатьківщини слов'ян

Достовірні свідчення про слов'ян з'явилися в першій половині I тис. н. е., а багатовікову попередню історію слов'янська філологія відтворює завдяки спільним зусиллям археологів, етнографів, фольклористів, мовознавців. Реконструйована ними і наявна в писемних пам'ятках інформація дає досить повне уявлення про час і місце зародження слов'ян, їхню історію та зв'язки з іншими давніми етносами, а також про відображені в мові матеріальну й духовну культури.

Проблема походження слов'ян та їхньої мови надзвичайно складна. Вона здавна хвилювала представників гуманітарних галузей науки (істориків, археологів, мовознавців та ін.) і не втрачає своєї актуальності вже багато століть. Міркування про давні території слов'ян спостерігаються ще в працях античних авторів та у «Повісті временних літ» Нестора Літописця. З розвитком порівняльно-історичного мовознавства в XIX—XX ст. виникло до десятка відомих теорій прабатьківщини слов'ян: середньовізьська (Ф. Болп, Ф. Енгельс), євразійська (С. Младенов, К. Мошинський), прибалтійська (О. Шахматов), задесьянська, або задніпровська (Я.-М. Розвадовський), дунайсь-

ка (літописець Нестор, О. Трубачов, Г. Швторах), карпатська (В. Іванов, Ю. Удольф), надчорноморська (Ю. Карпенко), вісло-одерська (Й. Коєржевський, Т. Лер-Сплавінський, В. Маньчак), вісло-дніпровська, або середньо-наддніпрянська (Л. Нідерле, М. Фасмер, Ф. Філін, В. Петров, Г. Годловський) та ін. Представники цих теорій визначають взаємозв'язок або часткову тотожність найдавнішої території індоєвропейців і праслов'ян на тій підставі, що протослов'янські діалекти та праслов'янська мова разом з протобалтійськими діалектами і прабалтійською мовою найбільшою мірою продовжували розвиток індоєвропейської прахови. Саме тому найперші власне лінгвістичні теорії XIX ст. пов'язували прабатьківщину слов'ян здебільшого із Середньою Азією, де нібито зародилася індоєвропейська прамова, якою на той час вважали санскрит.

Після визнання санскриту однією з індоєвропейських мов найдавнішу територію індоєвропейців і праслов'ян почали відшукувати ближче до Європи, точніше в її центральній і північно-західній частинах. Певною мірою це зумовлено було високим рівнем розвитку порівняльно-історичного мовознавства в Німеччині, Данії, Франції, Росії та ін., а також твердженням про існування балтослов'янської етнотомовної спільноти. Найрунтовніше прибалтійську теорію обстоював О. Шахматов, який уважав, що праслов'яни зародилися в районі гірля Західної Двіни й з'явилися в Карпатах та в Наддніпрянщині відносно пізно.

О. Шахматов спирався у своїх висновках на лінгвістичні спостереження та абстрактно-узагальнені роздуми, не вникаючи в суть археологічних свідчень і реальність історичних та етногенетичних процесів. Вибудовані схеми етнічного розвитку й міграційних рухів багато в чому суперечили його лінгвістичним висновкам і схемам, чому сучасній науці не мають надійного підґрунтя. Та й мовознавчі аргументи вченого не завжди виглядали беззаперечними. Мінімальне використання такого важливого джерела як топонімія було здебільшого некритичним. Досліджуючи етногенетичні проблеми переважно на основі ботанічної та зоологічної термінології, О. Шахматов розглядав дещо спрощено її походження, не враховував динаміку позамовних процесів і зміни в семантичній структурі слів. Відлучаючи непереконливість частини своїх схем, учений кілька разів відмовлявся від попередніх гіпотез і за рік до смерті (1919) визнав, що питання про найдавнішу територію слов'ян для нього залишається нерозв'язаним.

Польський мовознавець Я.-М. Розвадовський визначав найдавнішу територію праслов'ян на схід від витоків Дніпра й Десни, а також у Дніпро-Деснянському межиріччі (з а д н і п р о в с ь к а т е р і я). В основі його лінгвістичних матеріалів були топоніми, які належать до найдавніших лексичних одиниць мови і зберігають важливу позамовну інформацію. Проаналізувавши назви водних об'єктів Центральної та Східної Європи, Я.-М. Розвадовський виявив найбільшу питому вагу давніх слов'янських назв у межиріччі Дніпра й Десни та на схід від їхніх витоків. Однак топонімія цього ареалу практично не має прямих зв'язків з індоєвропейським субстратом, що свідчить про її хронологічну відірваність від найдавніших (ранньопраслов'янських) поселень. Крім того, зазначений регіон, за археологічними свідченнями, не відзначався сталим і насиченим засвоєнням іншомовними племенами до його відносно пізнього заселення праслов'янами (на початку I тис. н. е.), через що давні слов'янські назви переважають на цих теренах. Можливо, тому Я.-М. Розвадовський висловив корективи до своєї позиції, зрештою визнавши територію праслов'ян між Дніпром і Віслою.

До найдавніших гіпотез щодо прабатьківщини слов'ян належить д у н а й а й с ь к а, подана в «Повісті временних літ» діякомом Києво-Печерського монастиря Нестором. Називаючи Нижню й Середню Наддунайщину найдавнішою територією слов'ян, літописець чітко вказує на ті землі, куди розселилися слов'янські племена, з-поміж яких: моравани, чехи, білі хорвати, серби, ляхи, від яких пішли поляки («поляне»), лужичани («лугичі»), мазовшани, помор'яни, поляни, древл'яни, полочани, новгородські слов'яни, сіверці.

Наприкінці XX ст. якісно нові аргументи на користь цієї теорії висунув російський учений О. Трубачов. Серед них: 1) образ Дунаю у фольклорі всіх слов'ян, зокрема східних, які в давні часи з цією річкою безпосередньо не стикалися; 2) входження найдавнішої слов'янської топонімії до центральноєвропейського топонімного ареалу; 3) слов'янська топонімія, яку застали в басейні Дунаю угорці; 4) збереження найдавніших фонетичних ознак праслов'янської мови на периферії її поширення (територія на південь від Карпат); 5) відсутність контрастних (яскравих) свідчень про виділення праслов'ян з індоєвропейської спільноти свідчить про їхній розвиток у місці зародження індоєвропейців, яким є Центральна Європа; 6) середньодунайська концепція праслов'янського ареалу

повніше відповідає давньому спілкуванню праслов'ян з давніми Італіями, германцями, кельтами, Іллірійцями; 7) ареал древнього топоніма *Київ* — це весь слов'янський ареал, епіцентр і джерело якого знаходиться в басейні Дунаю, та ін.

Однак теорія О. Трубацова не знайшла загального визнання. Підставами для цього є: 1) відсутність надійних археологічних свідчень щодо зародження праслов'ян у басейні Дунаю; 2) відсутність будь-яких письмових згадок в античних джерелах I тис. до н. е. про праслов'янські племена, які на задунайських землях мали б тісно контактувати з давніми греками, римлянами та іншими писемними народами; 3) практична доведеність істориками та іншими вченими появи слов'ян на Балканах лише після другого Великого переселення народів у середині I тис. н. е.; 4) похідність діалектних ознак південнослов'янських мов від центрального піддіалекту східного діалекту, який не мав контактів з балканськими мовами; 5) мінімальний прошарок праслов'янських апелятивних і топонімних основ у лексичній задунайських народів і вагомий іншомовний субстрат у тамтешніх південнослов'янських мовах.

Близькою до дунайської є *карпатська* теорія прабатьківщини слов'ян, яка набула найбільшої популярності в другій половині XX ст. Її представниками є російський мовознавець В'яч. Іванов, німецький мовознавець Ю. Удольф та ін. Дослідники спираються переважно на етимологічний аналіз гідронімів і твірних географічних термінів прикарпатського ареалу. Так, В'яч. Іванов, аналізуючи мовний матеріал від м. Закопане в Польщі до української Буковини, робить висновок, що саме в цьому відносно замкнутому ареалі спостерігається висока концентрація праслов'янських гідронімів з основами **bar*, **boko*, **jezero*, **glna*, **lza*, **kalya*, **morje*, **rotokъ*, **ręka*, **voda*.

Однак більшість дослідників не підтримує цієї теорії. Аргументів проти неї багато, серед них: 1) реконструйований багатий лексичний фонд праслов'янської мови переважно свідчить про рівнинний характер найдавнішої території слов'ян, яка характеризувалася відповідним рельєфом, рослинним і тваринним світом; 2) історичні та археологічні свідчення підтверджують, що до нашої ери праслов'яни не проживали в Карпатах і за Карпатами.

Представником *надчорногорської* теорії є український мовознавець Ю. Карпенко. Ця теорія прабатьківщини слов'ян спирається головним чином на логі-

ку міграційних процесів. Однак існує кілька застережень щодо цієї гіпотези: 1) праслов'яни вели осілий спосіб життя, для якого сприятливими були умови лісоостепу й поліся, а не надчорноморського степу, в якому панували кочові племена; 2) прошарок праслов'янської апелятивної й ономастичної лексики в Північному Надчорномор'ї виявляється дуже незначним порівняно з українським Лісо-степом і Полісям чи іншими старожитними територіями; 3) переконливих історико-археологічних свідчень щодо перебування праслов'ян у Північному Надчорномор'ї до нашої ери (навіть з урахуванням припущень на основі історичних записів Геродота) практично не існує, але безапелюваннями є докази щодо панування в цьому регіоні кіммерійців, таврів, скіфів та інших племен.

Згідно з *історською* теорією найдавнішою територією праслов'ян були землі сучасної Польщі, тобто між ріками Вісла й Одер. Науково аргументовано ця позиція стала в XX ст. Її обстоювали польські археологи на чолі з Й. Костржевським. Щоправда, не всі їхні докази витримали перевірку часом, зокрема твердження про тотожність меж археологічних культур й етнолінгвальних спільнот. У першій половині XX ст. цю теорію підтримували археологи Л. Козловський, Т. Сулімирський, К. Ягджевський (поляки), Я. Філіц (чех), Й. Кокошєць (югослав), антрополог Я. Чекановський, мовознавець М. Рудницький (поляки) та ін.

Якщо новий етап у становленні вісло-одерської теорії пов'язаний з іменем польського мовознавця Т. Лера-Сплавінського, який видав з цієї проблеми монографічну працю «Про походження і прабатьківщину слов'ян» (1946). На відміну від О. Шахматова Т. Лера-Сплавінський за основу своєї гіпотези взяв археологічні свідчення. Він вважав, що відомі в Центральній і Західній Європі індоєвропейські племена молодші від неоліту (нового кам'яного віку VIII—III тис. до н. е.), бо до кінця III тис. до н. е. ці землі заселяли носії гребінчатої кераміки, які прийшли зі сходу і належали, очевидно, до угро-фінської сім'ї. Індоєвропейці, які розмовляли різними діалектами і представляли культуру шнурової кераміки, почали свою експансію цієї території на рубежі III—II тис. до н. е., просуваючись із заходу на схід аж до басейну Оки. Між Одером й Окою закріпилися носії протобалтійського діалекту, які асимілювали фінські племена та їхню мову, про що свідчить фінський субстрат у протобалтійській мові. Під тиском носіїв лужицької

культури, яку Т. Лера-Сллавінський не вважав праслов'янською і називав венетською, у середині II тис. до н. е. відбувся розпад єдиної етнічної та мовної протобалтійської спільноти на праслов'янську й прабалтійську. Цілим у концепції Т. Лера-Сллавінського було те, що він проаналізував не лише дивергентні, а й конвергентні процеси в системі діалектів праслов'янської мови різних епох. Історико-археологічні аргументи Т. Лера-Сллавінського були надто гіпотетичними. Їх критично сприйняло багато фахівців, у т. ч. і польських. Так, загалом підтримуючи версію про вісло-одерську прабатьківщину слов'ян, польський археолог, сучасник Т. Лера-Сллавінського, Й. Костржевський категорично заперечив балто-слов'янську етномовну спільноту, бо з нею не можна пов'язати жодну цілосу культуру.

Наприкінці XX — на початку XXI ст. польський мовознавець В. Маньчак з нових позицій обстоює вісло-одерську теорію прабатьківщини слов'ян. Він використав лінгвостатистичні показники, які в поданому вигляді працюють на користь теорії виникнення праслов'янської та індоєвропейської прамов на території сучасної Польщі. Однак залишаються протиріччя історико-археологічного характеру і проблема праслов'янського субстрату. Не випадково все більше сучасних дослідників, у т. ч. польського походження (наприклад, К. Годловський, М. Манчиньска, З. Бабік та ін.), схиляються до середньонаддніпрянської гіпотези, яка значно краще узгоджується з досягненнями різних наук у питанні етно-й плотогенезу слов'ян.

Вісло-дніпровська (середньонаддніпрянська) теорія також має давні традиції. Зокрема, в античних джерелах пов'язані зі слов'янами племена найчастіше розміщалися на схід від Карпат на теренах Правобережного Лісостепу й Поділля. На цій підставі в XIX ст. словацький мовознавець П.-Й. Шафарик виводив праслов'янам землі сучасної Волини, Поділля й Галичини. Такого ж висновку на початку XX ст. дійшов і російський історик О. Погодін, який активно залучав до археологічних свідчень найдавніші назви слов'янських річок. У першій половині XX ст. чеський археолог Л. Нідерле «перемістив» найдавнішу територію праслов'ян від Висли до середнього Дніпра. Основний висновок дослідника полягав у тому, що численні матеріальні пам'ятки свідчать про ослий спосіб життя переважно в умовах болотистого полісся, засвоєння якого вимагало високоорганізованої праці, соціального рівноправ'я, демократичних сто-

сунків і забезпечувало слов'янам тривалій відносний спокій суспільно-культурного розвитку на глі бурхливих подій та міжетнічних конфліктів в античних країнах великих цивілізацій. Такий спосіб життя не означав повної ізоляції праслов'ян, які тісно контактували з іншими племенами, особливо прабалтами й прагерманцями.

Одночасно з Л. Нідерле в першій половині XX ст. етнологічними розвідками середньонаддніпрянську прабатьківщину слов'ян підтвердив німецький мовознавець М. Фасмер. Найтповіші для давніх слов'янських територій рослинність, тваринний світ, рельєф тощо знайшли своє відображення в праслов'янському лексичному фонді (пор., наприклад, слова праслов'янського походження *гай, дуб, бик, окупь, земля* та багато інших).

У другій половині XX ст. прихильниками вісло-дніпровської теорії були П. Третьяков, В. Горнунг, В. Петров, Ф. Філін, С. Бернштейн, К. Годловський, Ю. Шевельов та ін.

Основними аргументами на користь вісло-дніпровської теорії є: 1) надійні археологічні свідчення; 2) відображення у праслов'янському лексичному фонді найхарактерніших для правобережного українського полісся й лісостепу рельєфу, рослинності, тваринного світу і т. ін.; 3) висока частка праслов'янських топонімів з переважно індоєвропейськими основами; 4) збереження більшої частини праслов'янських звукосполук у західнослов'янських мовах (**dl*, **tl*, **gvē*, **kvē*, **kvf*, **je*, **q*, **e*), що є ознакою периферії давнього мовного розвитку стосовно його ядра в Середній Наддніпрянщині; 5) природа праслов'янської мови значною мірою зумовлена взаємодією протослов'янських діалектів індоєвропейської прамови з мовленням носіїв трипільської культури, що охоплювала переважно північну частину сучасної Правобережної України від Середнього Дніпра до Верхнього Дністра; 6) більшість учених прийняла середньонаддніпрянську теорію або наблизилася до неї; 7) середньонаддніпрянська теорія знаходиться на перетині практично всіх крайніх поглядів.

Питання про місце зародження праслов'ян як окремого етносу залишається відкритим і може бути остаточно розв'язаним за умови комплексного врахування та глибокого аналізу мовних і позамовних чинників, синтезу найновітніших знань з цієї проблеми в різних галузях науки. Напевно можна стверджувати лише те, що прабатьківщина слов'ян не була монолітною й вузько обмеженою територією.

Розширення території праслов'ян на початку і у середині I тис. н. е.

Зважаючи на відсутність надійних свідчень про діяльність праслов'ян до нашої ери, коли найрозвинутіші цивілізації вже гучно заявили про себе, на дуже повільні зміни у системі їхньої мови, можна припустити, що вони істотно не змінювали в цей час своєї найдавнішої території, оскільки спосіб життя і мирних стосунків з найближчими сусідами. Такий стан тривав до кінця I тис. до н. е., коли в середині праслов'янської етнотомної спільноти відбувся розпад колишньої культури на дві: пшеворську та зарубинську. Почалися активні пошуки нових земель далеко за межами історичної прабатьківщини. Цей процес став таким масштабним, що в другій половині I тис. до н. е. його відчували найближчі сусіди, а на початку і у середині I тис. н. е. — античні цивілізації.

Об'єктивно зумовлений розпад праслов'ян на дві гілки — західну й східну — на початку I тис. н. е. постійно посилювався, внаслідок чого між племенами пшеворської та зарубинської культур утворився певний вакуум, яким першими скористалися германські племена готів, розпочавши в II ст. міграцію на південний схід від дельти Вісли вздовж Західного й Південного Бугу до Північного Надчорномор'я (III—IV ст.). Це вторгнення посилювало дивергентні процеси в суспільстві й мові праслов'ян, західна частина яких (венети) поступово поширювалася у двох напрямках: 1) північно-західному на території всього Вісло-Одеського межиріччя, а згодом і до басейну Лаби (у германців Ельби), де відбувалося формування пралехітських племен — предків майбутніх поляків, полабів і кашубів; 2) південно-західному через Татри на лівобережну частину Середньодунайської низовини в районі Моравії й Північно-Західної Паннонії, де формувалися чехи й словаки.

Західне крило зарубинських племен (склавини) в III—IV ст. масово переселилося в басейн Дунаю, освоєння якого здійснювалося двома шляхами: 1) від басейну Західного Бугу і Верхнього Дністра через українське Прикарпаття і Східну Румунію в басейн Тиси, де відбувалося становлення сербів, хорватів і словенців; 2) від Дніпро-Прутського межиріччя, огинаючи Карпати з південного сходу, предки слов'янських болгар і слов'янських македонців разом з частиною антів і кочовими племенами, що просуваюлися на південний захід у союзі чи під тиском гунів, прийшли на ліве узбережжя Нижнього Дунаю.

Венети й переважна більшість склавинів у процесі освоєння лівобережжя Нижнього й Середнього Дунаю, який у V ст. завершився, долали й частково заселили гірську місцевість Центральної Європи, витісняючи або асимілюючи місцеві племена (кельтів, іллірійців, фракійців та ін.), що спричинилося до істотних змін у структурі й лексичному складі діалектів праслов'янської мови. Але формування окремих південнослов'янських мов і народів у цей період ще не відбулося. Для цього потрібен був час і ті умови, які склалися в VI—VII ст. унаслідок остаточного заселення слов'янами Балканського півострова.

Східне крило праслов'янських племен (анти) мігрувало в іншому напрямку. Одна їхня частина в II—III ст. просувався вздовж Десни на північ, а III—IV ст. цілком освоїла басейн Верхнього Дніпра, Оки й Верхньої Волги. На цьому шляху анти, а пізніше їхні нащадки руси, просувалися без серйозного опору, засвоюючи переважно балтійський субстрат. Натомість інша частина здебільшого в боротьбі з готами в III—IV ст. заселила басейн нижньої течії Дністра, Південного Бугу й Дніпра, проникнувши у Північне Надчорномор'я, де закріпитися надовго не дозволяла, крім готів, численні кочові племена.

Войовничі гунни, які сформувалися в II—IV ст. між Уралом й Алтаєм як конгломерат кочових племен на основі тюркомовних хунну, місцевих угрів і сарматів, дали новий поштовх міграційним процесам слов'ян. Утворивши могутній міжплемінний союз, гунни у другій половині IV ст. почали масове переміщення на захід, поглинувши на своєму шляху від Уралу до кордонів Давнього Риму десятки племен (у т. ч. готів) та кілька державних утворень. Масштаб і наслідки їхнього пересування в Європі були настільки вражаючими, що саме з гуннами пов'язують початок другого Великого переселення народів. Найбільш могутності гунський союз досяг у середині V ст. при Аттілі, який значно розширив кордони своїх володінь від Карпат до Риму. Зміцненню гунського союзу і розширенню його володінь далеко на захід сприяли слов'яни, які використовували тиск кочівників для досягнення своїх цілей у завоюванні балканських земель. Є спогади очевидців, що підтверджують відносно порозуміння між гуннами й праслов'янами. Так, візантійський посол Пріск, відвідавши 448 р. в Паннонії Аттілу, згадує, що там його частували напоєм, який називається мелос (пор. вислів слов'янських казок «І я там був, мед-пиво пив...»). У літописі готського

історика Йордана згадується обряд *страва* (*stgava*), який справляли на похороні Аттіли, і деякі мовознавці пов'язують його зі слов'янськими звичаями. І хоч спільність образів у гуннів і слов'ян є сумнівною, тимчасовий союз між ними існував.

Після смерті Аттіли 453 р. і розгромної поразки гуннів у Північній Галлії (на Католаунських полях) від об'єднаних західноєвропейських племен гунський союз розпався. Почалося масове розселення на півдні Європи неіндоєвропейських (переважно тюркських) племен, чого не було ще від часів трипільців, а індоєвропейські племена активізувалися у боротьбі за перерозподіл земель. У цьому процесі, який бурхливо протікав у IV—VII ст. на землях колишньої Римської імперії, активну роль відігравали слов'яни, які істотно розширили свої території в південно-західному напрямку, заселивши значну частину Балканського півострова.

Унаслідок освоєння слов'янами простором III—V ст. лівобережної придуннайської частини Балкан були підкорені рештки кельтських племен, колишня римська провінція Дація, північна частина Фракії та ін. Це було непотімним для римлян та їхніх наступників візантійців, які панували на південь від Дунаю. Але коли склавини, анти й моравська частина венетів (моравани), надійно закріпившись на лівому березі Нижнього й Середнього Дунаю, почали групові напади й масові походи на південне узбережжя (спочатку на Фракію, Мезію, Македонію, Епір, Фессалію та ін.), про слов'ян заговорили як про грізну силу в Центральній Європі. Склавини, анти й нащадки гуннів, які стали союзниками слов'ян, разом майже щороку здійснювали напади на провінції наймогутнішої тоді Візантійської імперії Юстиніана I. Першими заселили задунайські землі Балканського півострова предки нинішніх болгар і македонців (південні племена склавинів) у союзі з антами, яких візантійці вважали наймогутнішим слов'янським плем'ям. Приблизно 535 р. вони захопили й спустошили всю Фракію, в 548 р. — південно-східну частину Іллірії аж до античного міста Дурраса на березі Адріатичного моря.

У другій половині VI ст., коли візантійська армія зновувала території у війнах з персами, слов'яни зміцнювали свої позиції на Східних Балканах, остаточно заселивши всю Фракію, Солунь і більшу частину Греції. Наприкінці VI ст. вони закріпилися на цих територіях, а також у

Мезії, Македонії, майже по всій Греції, захопивши Аггтику, Фессалію, Евсей, Епір, Пелопоннес (сліди слов'ян донині зберігаються в топонімії Греції). У першій половині VII ст. предки болгар і македонців з частиною приєднаних до них антив були настільки сильними, що 613 р. їхній флот спустошив Апулію біля берегів Південної Італії, в 623 р. вони висаджувалися на острові Крит, а 625 р. наблизилися до візантійської столиці Константинополя. Їхню могутність частково підірвала в 60—70-ті роки VII ст. булгарська орда Аспаруха, яка підкорила собі слов'ян і в союзі з ними, а також з аварами й хазарами на півдні від Балканського Хребта створила 680 р. булгарсько-слов'янську державу. Її першим ханом став Аспарух, на чолі з яким слов'яно-тюркський симбіоз у 681 р. домігся від Візантії визнання Першого болгарського царства, що проіснувало до 1018 р. З часом у цьому симбіозі взяли гору слов'янські звичаї, спосіб життя, культура й мова, а від тюрків залишився етнічний *болгари* (< д.-тюрк. *bulgar*) і деяка подібність у зовнішності.

Нащадки венетів, які поселилися в басейні лівобережної Морави, переважно залишалися на лівому (північно-му) узбережжі Дунаю. Пізніше вони частково приєдналися до міграції на Західні Балкани північно-склавинських племен, що були предками сербів, хорватів і словенців. Завоювання ними західної частини Балканського півострова відбувалося пізніше (кінець VI — початок VII ст.) від подібних процесів на Східних Балканах, через що про середньонадунайські племена слов'ян немає згадок у найповніших свідченнях античних авторів VI ст. Зокрема, в 614 р. слов'яни в тимчасовому союзі з аварами, які на той час створили в Паннонії державне утворення Аварський каганат (середина VI — кінець VIII ст.), дійшли аж до Далмації на узбережжі Адріатичного моря, а до кінця VII ст. предки сербів і хорватів повністю зайняли Далмацію, Боснію, Герцеговину й Чорногорію, асимілювавши переважно іллірійсько-фракійське та грецьке населення. В цей час предки словенців подалися на захід до Альп і поступово заселили всю нинішню Словенію та сусідні з нею землі (переважно південно-східну частину сучасної Австрії до Лінца й Відня). Їхніми північними сусідами стали на лівому березі Дунаю кельтські племена, германці й моравани, на заході — баварські племена, а на південному заході — лангобарди й романомовне населення Апеннін та Балкан. За цих умов предкам словенців довелося найбільше воювати з германськими племенами лангобардів і баварців.

Отже, походи слов'ян (часто в тимчасових союзах з іншими племенами) вглиб Балканського півострова виявилися успішними і завершилися засвоєнням цих земель. Слов'янські території в південно-західному напрямку розширилися вздовж усього Дунаю та Адриатичного моря до Східних Альп включно. Однак ця територія не була ні спільним державним об'єднанням, ні конгломератом кількох держав, ні навіть суцільно заселеним слов'янами краєм. Там, де переважали слов'янські племена, з часом постали первіснообщинні суспільства або державні утворення слов'ян, а де переважало неслов'янське населення — розвинулися країни, які поступово асимілювали слов'ян. Так сталося з дакійськими слов'янами на території сучасних Румунії та Молдови, після яких залишилася лише давня топонімія і дещо від власної культури та мови. Така ж доля спіткала грецьких слов'ян. Більша частина території, засвоєної словенцями, під впливом місцевих баварців, лангобардів, романців була германізована або романізована, а після приходу в Паннонію давніх угрів (IX ст.) ще й мадяризована (нині Словенія займає територію майже втричі меншу, ніж у VIII ст.).

Певна частина слов'ян у пошуках кращої долі продовжувала невеликими групами проникати на чужі землі (наприклад, у Малу Азію), не маючи перспективи на створення власної етнотомної спільноти або держави. Коли в Європі відбувався процес активного формування моно-чи поліетнічних державних утворень, слов'яни Балканського півострова в різний час і в різних формах створювали свої суспільства, які суцільним ланцюгом тягнулися вздовж Дунаю від Західного Надчорномор'я до Східних Альп. Між нащадками колишніх слов'янських склавинів та антів вклинилися давні велохи (предки румунів і молдован) і частково мадяри (предки угорців). На півночі між предками словенців, хорватів, сербів і предками чехів та словаків (кордоном між ними був Дунай від гирла Тиси до Відня, а на захід від Відня жили кельтські племена), вклинилися германські племена й мадяри. Внаслідок захоплення наприкінці IX ст. Паннонії уграми, які відділили мораван від південних слов'ян, посилюється зв'язок між майбутніми чехами і словаками та поляками, лабанами у VI—VII ст. Південні слов'яни істотно не розширювали своїх територій, зберігаючи освоєні землі або в складі інших державних утворень, або у формі власних країн. Західнослов'янські предки чехів і словаків (моравани) асимілювали кельтські

племена, від одного з яких (*boi*) походить сформована в латинській мові давня назва Чехії — *Bohemia*, а пізніше частину германських племен, з якими постійно контактували і часто воювали, розширивши свою територію на схід і на захід від Моравії. У другій половині VI ст. більшість мораван опинилася під владою аварів, що захопили Паннонію і створили там державу. З метою захисту від завойовників князем Само на основі західнослов'янських племен і частково предків сербів та хорватів 623 р. був створений перший політичний союз слов'ян *Само*, який після смерті князя 658 р. розпався. На початку IX ст. виникла Великоморавська держава (князівство), яка припинила своє існування на початку X ст. під тиском угрів, що захопили слов'янські землі, а на заході було створено Чеську державу (з XII ст. — королівство). Протягом кількох століть чехи й словаки не мали власних державних утворень, але зуміли зберегти свої культурні традиції й мови.

Нащадки венетів (поляки, вісляни, мазовцани та ін.) у протистоянні з германськими племенами до кінця I тис. н. е. також розширювали свої території. Наприкінці I — на початку II тис. поклали заселення землі від Одри до р. Лаби, від назви якої виник етнонім. Пізніше ці племена були асимілювані германцями; лише частина їх (лужичани) зберегла свою етнотомну самобутність понині.

Східнослов'янські племена в боротьбі з кочівниками також зберегли свої території, освоєні в середині I тис. н. е. Відсутність серйозного опору на сході й півночі через низьку заселеність і невисоку родючість земель спричинилася до того, що нащадки антів (руси) розширювали власну територію переважно тими землями, де багатими були мисливські, водні та сировинні ресурси. На зазначених теренах в IX—XII ст. було створено спочатку ранньофеодалську державу Київська Русь, а пізніше і Московську Русь.

Розширення територій було пов'язане з мирною чи воєнною взаємодією слов'янських племен з іншими племенами й народами, значну частину з яких слов'яни асимілювали. Як наслідок, їхні діалекти й мови, засвоївши іншомовний субстрат і міждіалектний адстрат, зазнали суттєвих змін. Так, мова болгар і македонців, слов'янізувавши фракійський субстрат, набула непритаманних слов'янським мовам балканських ознак (вживання позитивного артикля, втрата відмінювання імен та ін.). Сербська, хорватська і чеська мови, що формувалися під впливом романо-іллрійського та кельтського субстрату, відновили, наприклад, складотворчу функцію сонантів [r]

і [i]: пор. чес. *vlk, vrsi* та ін. Польська й лужицькі мови під впливом наявних у германських мовах індоєвропейських дифтонгів *ei, *et, *oi, *om зберегли праслов'янські носові *e, *o. Але найпомітніше така взаємодія праслов'янські носові формували в майбутніх слов'янських мовах властивого їм міжслов'янського чи слов'яно-неслов'янського адстрату: ботемсько-баварського, німецько-лужицького, мадрно-словацького, каринтійсько-швабського, албано-македонсько-греко-солунського, буковинсько-румунського, карело-поморського та багатьох інших, що сприяло закріпленню в топонімії одного народу впливів іншого або появи в лексичному складі запозичень.

Велике переселення народів для слов'ян та їхніх мов посилило розшарування праслов'янської етномовної спільноти. В IV—V ст. в праслов'янській мові відбувалися інтенсивні дивергентні процеси, які в VI—VII ст. завершилися її остаточним розпадом як цілісної системи, після чого на основі виділених діалектних масивів — західного, східного й південного, які ще тривалий період функціонували в перехідному стані, почалося поступове формування давніх слов'янських мов.

Археологічні свідчення про слов'ян

Свідчення сучасної археології стосовно давнього населення степового й лісостепового простору від Наддунайщини й Балкан до Центральної Азії неоднозначні. Наприкінці V — на початку IV тис. до н. е. в західній частині цього регіону закріпилися трипільці, які згодом дійшли аж до Дніпра, але не були безпосередніми предками праслов'ян, бо, як уважає більшість учених, належали до східносередземноморського («вірменодного») антропологічного типу, відмінного від слов'янського. На схід від них у III тис. до н. е. функціонувала середньостогівська культура, яка поступово трансформувалася в ямну культуру (названа за влаштуванням могильних ям під курганями), що панувала між басейном Дніпра й Волги і лягла в основу культури аріїв (оріїв). Унаслідок змішування трипільців з індоєвропейськими племенами аріїв на території сучасної України виник український, або динарський, антропологічний тип, до якого належать, крім українців, словаки, серби, хорвати, словенці, чорногорці. Слов'янські народи північної групи (поляки, росіяни, білоруси) разом з балта-

ми належать до так званого віслянського антропологічного типу. Припускають, що витоки протослов'ян, як і протогерманців та протобалтів, ідуть від індоєвропейських скотарсько-хліборобських племен культури кулястих амфор, яка існувала кілька століть наприкінці III тис. до н. е., охоплюючи басейни Ельби, Одри, Вісли й далі Волинь. Поділля та значну територію Дніпровського Правобережжя. При цьому значний вплив справила на них трипільська культура і культура арійських скотарів-кочівників.

Щодо часу остаточного становлення праслов'ян як окремого етносу, то його можна визначити шляхом доведення безперервності життя цих племен від часу їхнього виникнення. На думку українського археолога Л. Залізняка, яку поділяє багато вчених, безперервність культурно-історичного розвитку суспільства на слов'янських й українських землях, зокрема, можна простежити від середини II тис. до н. е. Отже, археологічні культури, які поширені на слов'янських землях, з'явилися з II тис. до н. е., коли в Європі відносно стабілізувалася етноплемінна ситуація й на теренах культур шнурової кераміки сформувалися давньоіндоєвропейські споріднені племена. Серед них переважно праслов'янськими або ж балто-слов'янськими за своєю культурою й етнічним складом були тицинецькі племена, назва яких походить від назви могильника поблизу м. Тицинець у сучасній Польщі, та споріднені з ними комарівські племена, що отримали назву від с. Комарів Галицького району на Івано-Франківщині. На думку багатьох дослідників, ці племена від XVI до XI ст. до н. е. заселяли землі Північної України, Південної Білорусі та Східної Польщі й були попередниками західних і східних слов'ян. Залишки матеріальних виробів цих племен отримали назву в археології тицинецько-комарівської культури з рісська культура.

Західніше від тицинецько-комарівської культури з XIII до IV ст. до н. е. розвивалася лужичка археологічна культура, назва якої походить від назви області Лужиця на території Східної Німеччини. Це була поліетнічна культура давніх індоєвропейських племен (германських, кельтських, італійських, іллірійських і слов'янських). Праслов'янам ця культура повною мірою не належала, але в східній своїй частині вона визначала розвиток окремих слов'янських племен. Як і більшість давніх культур, лужицька характеризувалася могильниками з трупопаленнями, що утворювали так звані поля погребальних урн.

Переважно праслов'янська за етнічним складом носіїв комарівська культура на теренах від Збруча до Середнього Дніпра поступово трансформувалася в самостійну слов'янську культуру, яка отримала назву білорудівська (від Білорудівського лісу на Поділлі). Ця археологічна культура існувала протягом XI—IX ст. до н. е. і вважається частиною тієї етнічної основи, на якій згодом сформувалися східні слов'яни.

На зміну білорудівській в українському лісоствелу між Верхнім Дністром і Середнім Дніпром аж до басейну Ворскли з IX до VII ст. до н. е. розвивалася чорноліська культурна група (назва від однойменного городища в Чорному лісі на Кіровоградщині). Чорноліські племена успадкували найкращі традиції білорудівської культури і на початку залізного віку досягли високого рівня хліборобсько-скотарського та духовного розвитку. Як і їхні попередники, померлих ховали за обрядом трюлоспалення в могилах без курганів.

З VII до III ст. до н. е. на півдні сучасної Білорусі й півночі України в басейні Прип'яті та нижньої течії Десни поширилася могорська культура (від назви с. Милоград на Гомельщині), яка характеризувалася поєднанням трюлоспалення й трюлокладання з курганними надмогилами або без них. Етнічна належність носіїв цієї культури дискусійна. Її пов'язували зі згадуваними Геродотом неврами, з балтами, кельтами, слов'янами й скіфами. Очевидно, милоградська археологічна культура була поліетнічною і стосувалася частини праслов'янських племен.

На північному заході від носіїв милоградської культури у Польському Причорномор'ї між Нижньою Віслою й Одрою наприкінці VII ст. до н. е. почала формуватися поморська археологічна культура, яка була переважно балтійською за етнічним складом носіїв, але з поширенням у наступні кілька століть (до II ст. до н. е.) на південь вплинула на розвиток західнопраслов'янських племен. Вважають, що внаслідок взаємодії поморської археологічної культури з більш ранньою лужицькою в V—IV ст. до н. е. сформувалася культура підреспалення великим дзвоноподібним кльощем), яка протіснувала на території сучасної Польщі й частково на сході Прип'ятського Полісся до кінця II ст. до н. е.

У I тис. до н. е. з праслов'янами активно контактували войовничі кіммерійці, скіфи й сармати (відомі за антични-

ми джерелами як «сколоти»), іллірійці, фракійці, кельти, германці, балти, угро-фини та інші племена, що позначалося на розвитку матеріальної і духовної культур автотонного населення, зокрема його мови. Як припускає Г. Півторак, у період тицинецько-комарівської і, можливо, білорудівсько-чорноліської культур завершилися формування основних особливостей праслов'янської мови, які остаточно відокремили її від інших індоєвропейських мовних систем, а також намітилися провідні тенденції подальшого мовного розвитку.

Певна етнічна невизначеність археологічних культур, які різною мірою стосувалися праслов'ян у II—I тис. до н. е., свідчить про мінливість родоплемінних союзів, рухливість давніх племен у пошуках кращих умов життя, взаємопроникність матеріальних і духовних цінностей, пригаманних первісним етносам. Попри відносну незавершеність у зазначений період процесу формування окремих етносів праслов'яни все ж характеризувалися спільним землеробсько-скотарським способом господарювання, однаковими знаряддями праці й основними продуктами виробництва, побутом і звичаями, фольклором і мовою тощо. У другій половині I тис. до н. е. спостерігалися, з одного боку, чіткіша слов'янізація архаїчних культур, з іншого — поступове розшарування праслов'янської етнотомовної спільноти, пов'язане з розширенням її території. Наслідком цього процесу став розвиток двох праслов'янських культур кінця I тис. до н. е. — першої половини I тис. н. е. — пшеворської та зарубинецької, на зміну яким прийшла черняхівська археологічна культура.

Пшеворська археологічна культура (назва пов'язана з дослідженням могильника поблизу м. Пшеворськ на південному сході сучасної Польщі) розвинулася наприкінці II ст. до н. е. на території культури підльощевих поховань, через що її зародження інколи відносять до кінця III ст. до н. е., а в другій половині свого існування (III ст. — початок V ст.) вона вже охоплювала територію від Одри до Західного Бугу: пониззя Варти, середні частини Одри й Лаби, верхню — Вісли, Верхню Наддніпрянщину й верхню частину басейну Тиси. Отже, основна її частина припадає на Південну й Середню Польщу, і лише окремі племена проникли вглиб території сучасної України (Прикарпаття й Закарпаття), що характеризує пшеворську культуру як основу майбутніх західних слов'ян. Її звичайці пов'язують з венетами, які згаду-

ються в античних джерелах як імовірні попередники західних слов'ян.

Поселення пшеворської культури були типовими для племен, які займалися землеробством і скотарством. Їх не укріплювали, розміщували в низинах, на луках рік і на прибережних підвищеннях. Житла площею до 30 м² були переважно наземними і рідше напівземлянками. Наземні будівлі мали прямокутну форму здебільшого з однією камерою, в кутку якої було вогнище, обкладене камінням чи глиною, а по периметру стін виступали глиняні лавиці. Стіни наземної будівлі зводили з хмизу, обплетеного навколо вертикально вколаних стовпів, та обмазували глиною.

Рештки посуду пшеворців з обвугленими зернами сільськогосподарських культур свідчать про активне виробування ними жита, проса, пшениці, ячменю, вівса, гороху, гречки, коноплі. Їхніми домашніми тваринами, кістки яких виявлені в господарських ямах, були корови, вівці, кози, коні та ін.

З ремесел найрозвинутішим було гончарство. Спочатку переважав ліпний посуд, а з III ст. все частіше з'являються горщики, миски з ручками, глечки, виготовлені на гончарному крузі. Завдяки активному видобутку з болотної руди заліза розвивається місцева металургія й ковальська справа. Археологічні знахідки свідчать про наявність у носіїв пшеворської культури глинобитних сиродутних залізоплавильних горнів невеликого розміру. Добутий з них матеріал використовували для виготовлення найрізноманітніших залізних чи бронзових речей: ножів, сокир, бритв, ключів, кіньської упряжі, мечів, стрижки овець, молотків, серпів, кліщів, ножиць для щитів тощо. На високий розвиток місцевої металургії та ковальства (особливо виготовлення військового спорядження) вплинули носії кельтської культури, які були одними із засновників цієї галузі ремесла й поширювали її в другій половині I тис. до н. е. по всій Європі до рубежів сучасної Правобережної України.

Подібною була духовна культура пшеворців, що ґрунтувалася на язичницьких релігійних віруваннях і відповідних ритуалах поховань. Археологічні знахідки свідчать, що в них переважав обряд трюспалення з можливим використанням перекинутих догори дном урн. Накривання металевим кільцем рещток спаленого мерця, характерне для попередньої культури, вже не використовували. Самі могильники були безкурганними. Новим і рідкісним явищем для праслов'ян пшеворської культури

стало трупопокладення в могильниках, яке супроводжувалося покладанням біля покійника різного інвентарю, їжі, цінностей. Такі поховання стосувалися, напевно, лише багатих княжих родин і могли закріпитися під впливом високорозвинених кельтів, у поховальному обряді яких інгумація була обов'язковою. Подібні погребальні звичаї мають паралелі в могильниках германських племен, що свідчать про їхню причетність до витоків пшеворської культури.

Отже, археологічні пам'ятки пшеворської культури свідчать про її належність головному чиним праслов'янм-венетам. Занаючи відсутності кельтського й германського впливу, вона водночас істотно відрізняється від попередніх культур. З іншого боку, племена пшеворської культури не обмежувалися винятково західнослов'янськими землями і проникли вглиб території сучасної України, взаємодіючи із зарубинецьким субстратом та носіями черняхівської культури.

Зарубинецька археологічна культура (назва пов'язана із с. Зарубинці Переяслав-Хмельницького району на Київщині, де В. Хвойко 1899 р. відкрив могильник цієї культури) розвивалася синхронно з близькою до неї пшеворською культурою, але в трохи коротший відрізок часу (з II ст. до н. е. до кінця II ст. н. е.) і в інших культурно-історичних умовах. Вона охоплювала територію від Західного Бугу і витоків Прип'яті на заході до Десни й Сожу на сході та від басейну Прип'яті на півночі до басейну Росі й частково Тясмина на півдні, тобто більшу частину Поділля й українського лісостепу. Формувалася зарубинецька культура як культура давніх східнослов'янських племен у складних умовах міжетнічної взаємодії та міграційних процесів. Занепад у III ст. до н. е. Скіфської держави і відсутність подібного об'єднання в сарматів, які прийшли на зміну скіфам у надчорноморській степі, спричинилися до активізації праслов'янських і південнобалтійських племен у Середній Наддніпрянщині та їхньої інтеграції зі скотами. В підсумку зарубинецька культура увірвала в себе елементи попередніх поморської та культури підльошневих поховань на заході й північно-східних племен на півдні.

Носії зарубинецької культури, серед яких домінували східнопраслов'янські племена, жили на розлогах територій невеликими групами (по 8—12 споруд) і мали значні етнографічні відмінності. Тому в зарубинецькій культурі

виділяють кілька локальних варіантів: середньонадніпрянський, верхньонадніпрянський, поліський, деснянський і південнобузький, центральним з яких був середньонадніпрянський, що став основою території майбутніх полян.

Поселення носіїв зарубинецької культури були здебільшого неукріпленими, але їх зводили переважно на важкодоступних підвищеннях чи високих берегах річок. Житло в зарубинців, як і в пшеворців, було двох типів — наземного й напівземлянкового. Його будували з дерев'яних колод або хмизу, обплетеного навколо стовпів. Стіни обмазували глиною і зазвичай білили крейдою, а дах покривали очеретом чи соломкою. Посередині будівлі розміщували вогнище або глинобитну піч. Оскільки зарубинецька культура була поширена головним чином на території сучасної України, значна частина її локальних етнографічних особливостей дійшла до нашого часу і сформувала самобутні етнокультурні ознаки української нації. Саме від зарубинецької культури беруть початок збережені ще в Південно-Західній Україні та Молдові карасні хати-мазанки і звичай білити крейдою внутрішні та зовнішні стіни житла.

Жили носії зарубинецької культури патріархально-родовим ладом, а за характером господарювання вони були осілими хліборобами, які вирощували переважно пшеницю, ячмінь, просо. Землеробство велося двома способами — вирубним у лісовій зоні та орним у лісостепу. Важливу роль у їхньому господарстві відігравали домашні тварини: бики (тури), корови, кози, вівці, коні, свині. Крім того, зарубинецькі племена активно полювали й рибалили. Вони досконало володіли багатьма ремеслами. Зарубинці також інтенсивно торгували з давньогрецькими надчорноморськими містами Херсонес, Ольвія, Тір, Боспор, про що свідчать виявлені в поселеннях зарубинецької культури антична кераміка, скляні прикраси, амфори, столові посуд. Розмаїття ремісничих виробів і поява ремісничих професій (ковалів, гончарів, ювелірів тощо) у зарубинецьких племен свідчать про розвиток на початку нашої ери другого поділу праці, коли від сільського господарства відокремлюється ремесло (перший поділ господарства відокремленням скотарства від землеробства). Поштовх до такого поділу праці в зарубинецькій культурі могли дати носії латенської культури кельтів як найрозвиненіші племена в Центральній Європі до початку нашої ери.

Пам'ятки зарубинецької культури характеризуються безкуртанними могильниками з рештками трупоспалення в глиняних урнах, які закопували в неглибоких ямах овалної форми. Процес кремації здійснювали переважно поза могилою, і лише зрідка трупоспалення відбувалося в ямі. Крім залишків спаленого тіла, в ямі знаходять різні прикраси, рідше — знаряддя праці, зброю та залишки їжі у вигляді тваринних кісток. Як і в пшеворців, труполокляднення в зарубинців було рідкісним явищем.

Завдяки широкому просторам і високому рівню розвитку матеріальної й духовної культур пшеворські та зарубинецькі племена стали помітними на європейській арені. Їх почали згадувати в античних джерелах саме як слов'ян. Поява таких згадок свідчить про те, що в пшеворсько-зарубинецьку добу праслов'яни стали одним з наймогутніших у Європі етносом. У III ст. паралельний розвиток пшеворської та зарубинецької культур порушився через навалу могутніх германських племен готів. Пшеворці на їхньому шляху практично не стояли, тому й не втратили своєї самобутності аж до початку розпаду праслов'янської єдності, а носії зарубинецької культури сповна відчули руйнівну силу готів. Як наслідок, та частина зарубинецьких племен, яка залишилася на своїх землях, сприйняла прийдешню культуру і витворила разом з іншими слов'янськими й неслов'янськими племенами нову черняхівську культуру (назва походить від назви с. Черняхів Кагарлицького району на Київщині), що з кінця II до початку V ст. функціонувала паралельно з пшеворською культурою як подієтична з провідним східнослов'янським компонентом. Майже одночасно з черняхівською існувала ще пізньозарубинецька культура (III—V ст.), яка в правобережно-прип'ятсько-му Поліссі зазнала мінімальних неслов'янських впливів, завдяки чому зберігала й розвивала ознаки зарубинецької культури.

Розширення слов'янських територій у першій половині I тис. н. е. сприяло розширенню черняхівської культури порівняно із зарубинецькою. Її пам'ятки фіксують від Південного Полісся на півночі до Північного Надчорномор'я на півдні й від Задунайщини на заході до сучасної Сумщини й Курщини на сході. Провідна роль східнослов'янських племен у черняхівській культурі спричинилася, з одного боку, до слов'янізації інших індоєвропейських племен, особливо сарматських на півдні, а з іншого — до сирій-наття праслов'янами деяких істотних етнографічно-куль-

турних іранських і частково германських та балканських ознак.

Як і в зарубинців, основним заняттям черняхівських племен було землеробство. Щоправда, за рахунок розширення степових територій значно зросла частка орного хліборобства порівняно з вирубним у лісовій зоні. Оброблену плугами землю засівали пшеницею, просом, ячменем і гречкою, рідше — житом, вівсом, горохом, коноплею. Урожай збирали серпами, а зерно мололи жорнами. Подекуди з'являлися перші млини. Важливу роль у домашньому господарстві відігравало тваринництво. В садибах черняхівці розводили велику й дрібну рогату худобу, свиней, коней, домашню птицю, а для охорони майна й тварин використовували собак. Допоміжними заняттями в господарстві було мисливство, рибальство, бджільництво.

Значних успіхів досягли черняхівські слов'яни в металургії, виплавці й обробці сталі, розвитку різноманітних ремесел з використанням заліза, кольорових металів, дерева, каменю, кістки. У гончарстві використовували гончарний круг, поширювали ткацтво. Крім глиняного, з'явився власний скляний посуд, шоправда, складувні майстерні належали переважно римським ремісникам, з якими внаслідок розширення території черняхівської культури встановилися тісні контакти. Саме цей процес сприяв проникненню багатьох іранських елементів у матеріальну й духовну культуру черняхівських слов'ян, а також зародженню елементів наукових знань. У черняхівську добу сформувалася притамана східнослов'янським літописам, билинам, переказам тощо фольклорна традиція, здійснені перші спроби використання писемності.

Високий рівень розвитку черняхівських слов'ян і провідна роль їх у поліетнічній черняхівській культурі спричинилися до того, що вони від II ст. почали об'єднуватися в окрему суспільно-політичну структуру, яка згодом переросла в Антську державу (назва походить від назви титульних племен цієї держави — антів). Для неї характерним був демократизм, що виявлявся у схваленні народними зборами (вічеми) владних повноважень правителів (царів). Про цю особливість суспільних відносин Прокопій Кесарійський писав: «Ці племена, склавши й анти, ... з давніх давен живуть у народоправстві».

Завдяки тісній взаємодії черняхівських слов'ян з південними й західними індоєвропейськими племенами збагатилася та викристалізувалася духовна культура антів, особливо ідеологічні уявлення й релігійні вірування. Анти

вірили в потойбічне життя як продовження земного, обожнювали сили природи, поклонялися язичницьким богам. Основним сакральним дійством були хліборобські обряди, жертвопринесення богам, ворожіння й заклинання тощо.

Оперта на міцні традиції автохтонного праслов'янського населення черняхівська культура повністю асимілювала готів і значною мірою трансформувала південно-східні (переважно іранські) та південно-західні (греко-римські та балканські) матеріальні й культурні цінності. Однак вона не змогла встояти перед могутньою гунською навалою зі сходу (IV—V ст.). Саме агресивний наступ переважно тюркомовних гунів у союзи з підкореними угро-фінами та іншими народами Алтаю й Південно-Західного Сибіру спричинився до другого Великого переселення народів і суттєвих змін на географічній карті Європи. Зокрема, подія призвистила процес розпаду праслов'янської едності, занепаду Римської імперії, яка звільнила нові простори для розселення слов'ян на Балканах. На зміну праслов'янським та поліетнічним культурам зі слов'янським компонентом прийшли нові культури з яскравіше вираженими західно-, східно- або південнослов'янськими елементами, хоч вони і продовжували зберігати успадковані праслов'янські ознаки.

Отже, археологічні культури дають багату інформацію про давні слов'янські ареали, але дуже часто вона не є беззаперечною, тому потребує врахування свідчень інших галузей науки.

Писемні згадки античних авторів про слов'ян

Достовірним джерелом інформації про будь-який народ є його писемні пам'ятки або письмові свідчення про нього. Оскільки своєї писемності і відповідної літератури праслов'янські племена не мали, важливими є повідомлення про них у працях античних істориків, мандрівників тощо. Писемні джерела давньогрецької та давньоримської держав середини і другої половини I тис. до н. е. з могло бути зумовлено віддаленістю найдавніших праслов'янських територій від західноєвропейських земель, а також низьким порівняно з відомими цивілізаціями рівнем суспільно-економічного розвитку праслов'ян. Не проливають світла на розвиток праслов'ян і фундаментальні праці давньогрецького історика Геродота (484—404 до н. е.), який у

У ст. до н. е. відвідав грецьке місто-колонію Ольвію в басейні Бузького лиману. Докладно описуючи спосіб життя, звичай, побут тощо різних центральних і східноєвропейських племен від Південних Карпат до Нижнього Дніпра, він не згадує про слов'ян. Можливо, такий етнонім (назва праслов'янських племен) ще не існував на той час, але спроби вчених ідентифікувати праслов'ян через їхній зв'язок з іншими давніми племенами, про яких згадує Геродот, позитивних результатів не дали. З праць давньогрецького історика можна робити лише опосередковані висновки про етнографію, матеріальну культуру, суспільний лад тих праслов'янських племен, які утворювали зі Скіфією міжетнічний конгломерат — скіфів-орачів, або сколотів. Основна ж маса праслов'ян-землеробів вела осілий спосіб життя в умовах лісостепу й полісся, тому безпосередніх контактів з ними в Геродота, який не піднімався вище степового Північного Надчорномор'я, не було.

З розширенням території праслов'ян у першій половині I тис. н. е. з'явилися перші більш-менш достовірні згадки про них античних авторів. У I ст. вийшли енциклопедичні праці римського письменника, вченого й державного діяча Плінія Старшого (прибл. 29—79), з яких до нашого часу збереглася лише «Природнича історія». Крім аналізу історії, побуту й мистецтва Давнього Риму, автор багато уваги приділив опису південноєвропейських земель від Гібралтару до Азовського моря. Він згадує про скіфія, сарматів і гирів, що просувалися зі сходу аж до басейну Вісли. Називає Пліній Старший і нерів, яких багато дослідників відносять до праслов'янських племен середини I тис. до н. е., що заселяли територію від Верхнього Дністра до верхньої частини Південного Бугу, а також венетів, які жили, на думку вченого, на північний схід від Карпат, тобто по лівому боці Вісли до басейну Балтійського моря.

У I ст. давньоримський мандрівник Віпсаній Агриппа склав примітивну географічну карту світу, яка збереглася у вигляді дорожніх таблиць шляхів Римської імперії, створених для практичних потреб маловідомим автором на ім'я Касторій (IV ст.). На таблицях поряд з карпатськими бастарнами, гетами й даками згадані як сусіди цих племен венети.

Значно більше інформації про венетів як активне слов'янське плем'я в Центральній Європі початку I тис. н. е. дійшло до нас з праць давньоримського історика й політичного діяча Публія-Корнелія Тацита (прибл. 58—117). Описуючи різні племена Центральної та Східної Європи,

Тацит згадує про венетів, які займають територію між германцями й сарматами. Вже той факт, що автор вагається у визначенні етнічної належності венетів, порівнюючи їх то з германцями, то з сарматами, свідчить про самотність цих племен. Тацит пише, що венети подібно до сарматів ведуть мандрівний спосіб життя, схильні до пограбувань. З іншого боку, як і германці, вони вміють будувати будинки, користуватися щитами й долати пішки значні відстані. Венди (венеди), як стверджує автор, «споруджують собі будинки, носять щити і пересуваються пішки, до того ж з великою швидкістю». Нагомість сармати проводять своє життя на возах і верхи, кочуючи степом з місця на місце. Безсумнівно, ближчий спосіб життя венетів-хліборобів до давньогерманського, ніж до сарматського, а також більша антропологічна подібність праслов'ян до прагерманців спричинилася до того, що Тацит був схильним відносити венетів до германських племен.

У першій половині II ст. ще одну достовірну інформацію про слов'ян дав давньогрецький астроном і географ, створювач геоцентричної системи світу Клавдій Птолемей (прибл. 90—160). Характеризуючи племена лугіїв, сабоків, сулонів, велетів, костобоків тощо (Германія та Сарматія від Рейну до Дніпра), учений називає серед них і венетів як одне з найчисельніших племен європейської Сарматії, що є «великим народом». За Птолемеем, венети заселяли південне узбережжя Балтійського моря на схід від Вісли. Він іменує цю місцевість Венетською затокою, на південь від якої він називає Карпатські й Сарматські (Судетські) гори.

Цінною у Птолемея є інформація, пов'язана з використанням етнонімів на позначення слов'ян. Йдеться про те, що, крім, імовірно, кельтського *венди* (*венети, венети, венеди*), вчений уживає інший етнонім, можливо, самоназву слов'ян — *славани*, які, за його уявленнями, заселяли широкий простір від Південної Балтики до Дону. На думку Г. Пілгорака, це цілком узгоджується з відомостями Плінія Старшого й Тацита про венетів. Що ж до припущення про кельтське походження етноніма *венди* й слов'янського *славани*, то воно видається цілком аргументованим і природним. Стаття про етнонім *венети* в «Етимологічному словнику української мови» свідчить: «Слов'янські племена між Ельбою і Дніпром на рубежі нашої ери — поширена в давній Європі етнічна назва, перенесена сусідніми народами на слов'ян; пор. н. Wenden «слов'яни (зокрема, лужичани)», Wenden «тс.», фін. Venäjä «росія-

ни»; ест. *Vepe* "ге.", лат. *Vepeti* (назва провінції на північ від Адріатичного моря, звідки назва м. Венеції; назва провінції в галльській Арморети, звідки фр. *Vendée*); найбільш вірогідно є думка про кельтське походження назви». В італіо-кельтських діалектах *vepeto*, *vepeti* «люди одного роду» утворене від кореня *vep-* — «бажати; кохати». Іншомовний характер назви *вен(е)ди*, *вен(е)ти* підтверджує те, що на автохтонному ґрунті індоєвропейський дифтонг **ep-* мав би дати в праслов'янській мові монофтонг **ę*, потім *e*, *ę* в західних слов'ян і *a* в східних. З іншого боку, слов'янська самоназва *славяни*, ймовірно, утворилася від основи **slav-* (пор. український і польський географічний термін *славі*) за допомогою **janie* на позначення групи людей за місцем проживання подібно до *бужани*, *поляни*, *лужичани* та ін.

Отже, етнічними *венети* й *славяни* функціонували як паралельні іншомовна та автохтонна назви праслов'янських племен (про це свідчать і пізніші свідчення Йордана), але внаслідок закріплення першої з них у західноєвропейських писемних джерелах позначення *венети* поширилося з часом переважно на західну гілку праслов'ян, які тісно взаємодіяли з прагерманцями. Натомість *славяни* як автохтонна самоназва праслов'ян (можливо, одна з кількох) через відсутність власної писемності й наявність у цивілізованих народів свого позначення залишилася практично невідомою.

У VI ст. придворний готський літописець Йордан докладно описав героїчний похід готів до Північного Надчорномор'я (III—IV ст.), а також розподіл цих територій між різними слов'янськими племенами в V—VI ст. Цьому він присвятив основну свою працю — «Про походження і дії гетів» (51), яку ще називають «Гетикою». Опис подій III—IV ст. подано за працею Кассодора. Що ж до характеристик територіального й соціального устрою слов'ян у V — середині VI ст., то вона подається за власними спостереженнями вченого, які є докладними й точними, оскільки він як виходець з Нижнього Дунаю міг безпосередньо зустрічатися зі слов'янами, а певне розвеличення своїх земляків не вплинуло на об'єктивність висвітлення подій.

Бездоганна точність у визначенні Йорданом племінних розмежувань слов'ян, їхнього територіального окреслення, хронології подій підтверджується всіма істориками, у зв'язку з чим свідчення готського літописця прирівнюються до документальних фактів.

«...Починаючи від місця народження річки Вистули, на безмежних просторах розташувалося багатолюдне плем'я венетів. Хоча їхні найменування тепер мінюються відносно до різних родів та місцевостей, усе-таки переважно вони називаються склавинами й антами».

«Ці венети, як ми вже розповідали на початку нашого викладу при переліку племен, походять від одного кореня, нині відомі під трьома іменами — венетів, антів і склавинів. Хоч тепер через гріхи наші вони лотують повсюдно, але тоді вони підкорялися владі Германаріха».

«Склавини живуть від міста Новіетуна й озера, званого Мурсіанським, до Данастра, а на північ — до Віскли; замість міст у них болота й ліси. Анти ж — найсильніші з обох (племен) — розташовуються від Данастра до Данапра, там, де Понтійське море утворює вигин; ці річки віддалені одна від одної на відстань багатьох переходів...».

Названі в цих уривках топоніми як орієнтири територіальної осміяності слов'ян розшифровуються переважно без ускладнень: *Вистула*, *Віскла* — латинські варіанти слов'янського гідроніма *Вісла* зі вставним звуком *-к-* або *-т-*; *Данастр* — *Дністер*, *Данапр* — *Дніпро*, *Понтійське море* — *Чорне море*. Щодо *Новіетун*, то, на думку більшої часті, це провінційне місто Римської імперії в дельті Дунаю (нині це с. *Ісачча* в Румунії). Локалізація *Мурсіанського озера* донині незрозуміла: з кількох відомих версій лінгвістично найаргументованішою видається та, яка пов'язує назву озера з назвою м. *Мурса* при усті річки Драва.

Як і попередні античні дослідники, Йордан використовує етнічність стосовно всіх слов'ян, у зв'язку з чим описані ним склавини й анти сприймаються як ті самі венети, лише з іншими самоназвами. Він засвідчує, що в першій половині VI ст. названі угруповання ще зберігали багато спільних ознак, властивих первіснообщинному суспільству. Водночас у межах окреслених географічних об'єктів уперше чітко виділено й локалізовано як відносно самостійні три основні слов'янські племена: *венети* (*венеди*), *склавини* й *анти*. Венети заселяли територію на північ від витоків Вісли до узбережжя Балтійського моря, склавини жили південніше, займаючи територію від Надвіслання й Правобережної Наддністрянщини до гирла Драви й Дунайсько-Дністрянського межиріччя, а анти займали землі на схід від склавинів у Дніпро-Дністрянському межиріччі (ареал пенівської культури). Отже, в середині I тис. н. е. Йордан засвідчує функціонування трьох угруповань пізньопраслов'янських племен, які зго-

дом розвинулися в окремі групи слов'янських народів: західну, східну й південну.

Про венетів (венедів) готський літописець подав відому з античних джерел інформацію. Він підтвердив переважно думку про неслов'янське походження етноніма (ймовірно, початкова форма *wenti*, *wend* розвинулася у *венети*, *венед* у давньогрецькій і римській літературах під впливом адриатичних венетів, що легко сприйняв Йордан, який писав свої праці латинською мовою). Натомість безсумнівно є австрохтонність самоназви *склавіни*, яка, з урахуванням характерного для латинської мови вставного *-k-*, відновлює сучасному *слов'яни*. Походження цього етноніма пояснювали в науковій літературі по-різному у зв'язку з поняттями *слава*, *слово*, *раб*, останнє з яких в давньогрецькій мові виражається основою *σκληρος*, тощо, однак усе більше вчених схиляється до думки, що суфікс *-en-/jan-* у самоназві *склавіни/слов'яни* міг приєднатися лише до основи твірного слова, яке називало місцевість (пор. етноніми типу *бужани*, *полаб'яни*, *вісляни*, *поляни*, *лужи-чани*). Тривалій час така основа залишалася невідомою, тому етимологія деривата *слов'яни* була дискусійною. Однак зусиллями сучасних ономастів й етимологів на території старожитніх слов'янських земель від басейну Дніпра до басейну Дунаю виявлені гідроніми з основою *Слов-/Слав-*, похідною від праслов'янського **slav-* «розливатися, текти і т. ін.» (пор. гідроніми правобережного басейну Дніпра *Славути*, *Славинка*, *Словечка*; Дністра — *Славська*, *Слов'янка*; Дунаю — *Славка*, *Славец*, *Славец-Великий*, *Слов'янець* й оспівану в народній творчості назву Дніпра *Славути* чи його епітет *Славутич*). Саме на поселення праслов'ян у басейні річки чи річок з основою *Слов-/Слав-* у назві (можливо, в басейні *Славути*, *Слоути*) і вказує їхня самоназва *слов'яни*. Час виникнення етноніма *слов'яни* встановити важко, бо через початкову віддаленість праслов'ян від кордонів високорозвинутих античних держав він довго залишався невідомим давньогрецьким і римським історикам. І лише з істотним розширенням праслов'янських територій до середини I тис. н. е., коли віднашадків черняхівської і новозарубинської культур почали відокремлюватися й пересуватися на південний захід *слов'яни*, вони потрапили в поле зору західноєвропейських учених. На думку Л. Нідерле, назва *слов'яни*, *словене*, *склавіни* вперше фіксується в історичних джерелах початку VI ст. в Псевдо-Цезаря Назіанського, згодом близько 550 р.

неодноразово в Прокопія та Йордана, після чого вона стала практично загальновідомою. Водночас чеський археолог та історик припускає, що вже на початку II ст. цей етнонім з якогось джерела міг почути й неточно передати Птолемей у формі давньогрецького *Σοβήριον* як найменування одного з перелічуваних ним племен Сарматії. Це припущення не позбавлене логіки і з тих міркувань, що саме у творах Птолемея вчені знаходять згадувану самоназву слов'ян *σλαβανι*, яка в латиномовних записах помилково могла передаватися як **slav(i)ani* замість графічно близького **slav(i)ani*. На противагу етнонім *венети*, який з часом звузив свою семантику від *слов'яни* до *західні слов'яни*, самоназва *слов'яни* розширила своє значення від «жителі басейну річки з праслов'янською основою **Slav-/Slav-*», а пізніше «південно-західні племена праслов'янського масиву» до позначення всіх слов'ян. Наслідки подібних семантичних зрушень спостерігаються і в сучасних слов'янських мовах: пор., наприклад, *слов'яни*, *словенці*, *словінці*, *словяки*.

Наймогутнішими в праслов'янському племінному союзі, який у середині I тис. н. е. вже розпадався, Йордан визначив антів. Саме в той час вони почали створювати одну з найсильніших у Європі Антську державу, суцільним ладом якої була військова демократія, а економічним підґрунтям — землеробство. В боротьбі за розширення своїх земель анти воювали переважно з південними народами: спочатку із сарматами, готами й гунами, а потім з візантійцями й аварами. Очевидно, саме в серединіці південних сусідів зародилася назва *анти*, яку вважали іранською за походженням і розшифровують як «пограничні жителі» (пор. споріднене д.-інд. *antah* «кінець, край», *antuah* «той, що перебуває на краю»). Як вважають дослідники, до складу антського союзу пішла розпада праслов'янської єдності входило як основа майбутньої давньоруської народності східнослов'янське плем'я *росіє* (*rusiē*). Антська держава, яка припинила своє існування в VII ст., і територіально, і суцільно-політично, й економічно передувала Київській Русі. Однак з цього приводу у готського літописця немає ніяких свідчень, що підтверджує пізніше формування русів у складі антського союзу чи вже після його розпаду.

В інших працях Йордана є лише окремі релікції про слов'ян чи інші племена на їхніх територіях. Так, він повідомляє про смерть гунського вождя Аттіли й виконані на його похоронах ритуальні церемонії, згадує про натиск

булгар, антів і склавинів на Римську державу, яка у другій половині V ст. почала розпадатися, поступаючись впливом своєї східній правонаступниці Візантії. Тому не дивно, що після V ст. саме візантійським авторам належить найбільше згадок про слов'ян, які переживали складні процеси розширення своїх територій й одночасного розпаду праров'янської етнотериторії.

Сучасником Йордана був письменник, історик і політичний діяч Візантії Прокопій з Кесарії (місто в Палестині), або Прокопій Кесарійський (прибл. 500 — після 565). Завдяки дружбі з полководцем Велизарієм, у якого Прокопій Кесарійський був радником, і видатним успіхам Візантійської імперії в розширенні своїх територій за часів Юстиніана I (імператора з 527 до 565), учений був очевидцем історично значущих подій і описав їх у праці «Історія війн Юстиніана».

У книзі «Війна з готами» Прокопій підтвердив інформацію про території, спосіб господарювання, суспільний лад, етнографічні особливості слов'ян, яка була в невідомих йому працях Йордана. Але в багатьох моментах свідчення цих авторів про слов'янське плем'я першої половини V ст. різняться з тієї причини, що вони жили й творили в різних країнах, які мали неоднакові стосунки зі слов'янами. Готський учений найбільше стикався із сусідніми венетами, життя котрих він докладно описав, як і діяльність споріднених з венетами склавинів та антів. Натомість візантійський політичний діяч, беручи участь в основних історичних подіях, був свідком безпосередніх відносин своєї імперії з антами й склавинами, що заселяли землі на північній схід від Нижнього Дунаю, який виступав природним кордоном між Візантією і південно-східними слов'янами. Щодо венетів, які жили далеко на північ від Візантії в басейні Вісли, то Прокопій не мав з ними ніяких відносин, як і не мав про них достовірної інформації, тому він і не згадає про це слов'янське плем'я у своїх працях.

Склавини й анти межували з Візантійською імперією. Прокопій не мав чіткого уявлення про північні рубежі склавинів і північно-східні землі антів, але досить точно описав локалізацію та життя цих племен на дотичних до Візантії територіях. Про це він пише так: «Гуни, склавини й анти мають свої оселі по той бік річки Істра (Дунаю) недалеко від його берега».

Автор стверджує, що анти жили в тісному сусідстві зі склавинами: перші становили собою східне угруповання, а

другі — західне. При цьому Прокопій Кесарійський відзначає не тільки територіальну, а й етнічну близькість слов'янських племен, які мають спільні витoki: «Колись навіть ім'я у склавинів і антів було одне й те саме». Можливо, крім названого істориком спільного для слов'янських племен етнічного *слов'ян*, він знав з античних джерел і про функціонування в такій ролі назви *венети*, але прямих указівок на це не зафіксовано.

Після розпаду гунського союзу слов'янське плем'я (головним чином склавини й частина антів) поступово просунулися на південний захід, завершивши наприкінці VI — в VII ст. засвоєння ними більшої частини Балканського півострова. Прокопій був свідком зміцнення позицій слов'ян на лівому березі Нижнього Дунаю та активного приготування їх до проникнення вглиб Балкан. Після трьох років грабничих нападів візантійських прикордонних загонів Хільбудія анти й склавини 534 р. відповіли добре організованим всенародним повстанням: «Через три роки після свого прибуття Хільбудій, як звичайно, перейшов річку з невеликим загonom, слов'яни ж виступили проти нього всі поголовно. Битва була жорстока, загинуло багато римлян, у тому числі і їхній начальник Хільбудій. Після цього ріка назавжди стала доступною для переходів варварів за їхнім бажанням, а римська область — абсолютно відкритою для їхнього вторгнення».

Повстання 534 р. стало поворотним моментом у слов'яно-візантійських відносинах, початком завоювання слов'янами Балканського півострова. Численні згадки Прокопія про взаємодію і військові сутички між цими народами засвідчують, що слов'яни поступово перетворювалися із стихійної сили народного протесту й самозахисту на добре організовані формування, які навчилися наступати, перемогти ворога й долати створену Юстиніаном систему фортець уздовж Дунаю (Істра).

Отже, початкові визвольні бої слов'ян проти ромеїв (інша назва візантійців) змінилися на військові грабничі напади, які за часів Прокопія здійснювалися здебільшого для придбання коштовностей і полонених, а пізніше для захоплення нових територій. Тексти «Історії війн Юстиніана» датують і локалізують майже кожному подю і хід початкового заселення слов'янами Балканського півострова. Але як письменник і політичний діяч Прокопій Кесарійський володів й іншою інформацією про слов'янське плем'я, яку подав на сторінках своїх книг. Зокрема,

описуючи в четвертій книзі «Війна з готами» та в останній книзі «Історії війн Юстиніана» місцевість Приазов'я й народи, які його заселяли в VI ст., автор указує, що на північ від утигурів, колишніх кіммерійців, «займають землі незчисленні племена антів». Тим самим візантійський дослідник підтверджує свідчення Йордана і власні враження про особливу монументальність антів з-поміж слов'янських племен і про займані ними надчорноморські простори, уточнюючи їхню локалізацію між Нижнім Дунаєм і Доном. Крім того, Прокопій подає багато цінної інформації про зв'язки, характер господарювання, соціальний устрій, зовнішній вигляд, житло, одяг, вірування, звичаї тощо антів і склавинів, у зв'язку з чим його праці виявляються найповнішим і найціннішим джерелом інформації про ці племена в стародавній історії.

Візантійський історик карійського походження Йоанн Ефеський (506—586) відомий у славістиці головним чином за описом подій після смерті імператора Юстиніана. Його свідчення стосуються здебільшого нових нападів слов'ян на Візантію, їхнього просування вглиб Балканського півострова. Зокрема, в «Церковній історії» (584) автор так характеризує завойовницькі дії й заселення слов'янами Балкан за останні 17 років: «На третій рік після смерті імператора Юстиніана під час царювання імператора Тиверія виїшов клятий народ слов'ян і пройшов усю Елладу, область Фессалонікі та всю Фракію. Вони захопили багато міст і фортець, спустошили, спалили, полонили та підкорили собі область і поселилися в ній вільно, без страху, як своїй власній... І до цього часу вони розселені й живуть спокійно в ромейських областях без турбот і страху».

Наступні події за участю слов'ян у басейні Нижнього Дунаю наприкінці VI — на початку VII ст. докладно описав візантійський історик Псевдо-Маврикій (прибл. 539—602), якому належить праця «Стратегікон» (у буквальному перекладі з грецької «Історія воєнних дій»). Дослідження особливості її автора не з'ясована. Припускають, що ним міг бути імператор Маврикій, який правив у Візантії протягом 582—602 рр., але певні сумніви з цього приводу залишаються, тому його ім'я часто супроводжується означенням *Псевдо-*.

Особливість описаних Псевдо-Маврикієм фактів, пов'язаних зі слов'янами, полягає у двох моментах: 1) жанр «Стратегікону» як своєрідного воєнного посібника зумовив акцентування на описі зброї, тактики ведення бою зі слов'янами, а також на тих елементах суспільного життя,

які впливали на їхню босездатність і ставлення до ймовірних противників; 2) секрети воєнних успіхів слов'ян автор «Історії воєнних дій» шукав насамперед у способі їхнього життя на лівобережжі Дунаю, хоч наприкінці VI — на початку VII ст. слов'яни вже проникли далеко вглиб Балканського півострова. Як і Прокопій Кесарійський, Псевдо-Маврикій описував життя й діяльність двох слов'янських племен — склавинів (слов'ян) й антів, між якими автор виявив більше спільного, ніж відмінного: «Племена слов'ян й антів живуть вільно і не дають нікому поневолити себе або підкорити. Їх дуже багато в їхній країні, і вони дуже витривалі, зносять легко і спеку, і холод, і дощ, і наготу тїла, і убозтво. До тих, хто приходить до них і користується гостинністю, вони ставляться ласкаво і по-приятельськи, привітно зустрічають їх і проводжають потім від місця до місця, охороняючи тих, хто потребує цього».

«Землі слов'ян й антів лежать уздовж ріки, поряд одні за одними... Близько від них ліси, болога й порослі очеретом місця; тут їм легко влаштуватися заставу, коло самого кордону, і сховати тут же свої загони, а решта воїнів, зібравшись у сусідньому лісі, буде стежити за їхніми рухами і допоможе їм вигнати ворога з лісу. Їхні молоді люди можуть зневацька напасти на наших воїнів. За таких умов неможливо буде завдати їм шкоди...»

Війни між народами за басейн Дунаю не обмежувалися візантійсько-слов'янським протистоянням. Після занепаду Римської імперії сюди стікалися в пошуках кращих земель різні племена. Одним з наймогутніших на історичній арені Центральної Європи був аварський племінний союз, який зі сходу пройшов спочатку Північне Надчорномор'я, а в середині VI ст. на території Паннонії сформував державне утворення Аварський каганат, що проіснувало до кінця VIII ст. Авари здійснювали часті набіги на слов'ян, франків, Візантію. Цей бік слов'яно-аварських стосунків описав візантійський історик VI ст. Менандр у книзі «Історія».

У боротьбі за нові землі й своє місце в Центральній та Південно-Західній Європі ворогуєчі між собою в VI—VII ст. візантійці й слов'яни змушені були об'єднувати свої зусилля з метою протистояння нападам жорстоких варварів. Повідомлення про це є в праці «Історія», написаній у 628—638 рр. візантійським хроністом середини VII ст. Феоділактом Симокаттою: «Тим часом Хаган, дізнавшись про напади ромейв, послав Аলেখа з військами, щоб знищити плем'я антів, яке перебувало в союзі з ромеями». Сважасть-

ся, що це остання письмова згадка про антів, але й вона свідчить про ще значну силу цього східнослов'янського племені в VII ст., яке володарювало від Дону до Нижнього Дунаю, підтримуючи склавинів у їхньому просуванні вглиб Балканського півострова. «Історія» є найкращим джерелом інформації про ці події, яке свідчить про остаточне завоевання склавинами (південними слов'янами) задунайських земель і про зникнення з центральноєвропейської арени антів, які під тиском аварів повернулися на свої старожитні землі між гірлом Дунаю і Дніпром, злившись з іншими східнослов'янськими племенами.

Феофілакт Симоката дав характеристику і прибалтійським слов'янам, які були нащадками славнозвісних венетів і віддалилися від своїх східних і південних побратимів насамперед через вклинення в Центральну Європу аварського племінного союзу з переважно тюркомовним населенням.

Кінцем VII — початком VIII ст. датують анонімний твір «Равенська космографія», який вважається перекладом опису світу з грецької пам'ятки V—VI чи VII ст. і приписують невідомому авторові, прозаному Географом Равенським (прізвисько дано анонімні за місцем написання ним «Космографія» в м. Равена в Північній Італії), або Равенським Анонімом. У цьому творі згадані скіфи й слов'яни, але їхня локалізація визначена приблизно. Світ анонімний автор поділив на 24 години, 12 з яких припадає на день і ще 12 — на ніч. Нічні години, за Географом Равенським, — це північні від Візантії країни: «Близько 6 годин ночі знаходиться батьківщина скіфів, звідки походять слов'яни».

Наступ на візантійські землі з боку слов'ян й аварів на півночі, арабів на півдні, лангобардів (германських племен) на заході спричинився до значного ослаблення імперії в VII—IX ст. У цей період вагомий історичний праць не було. Такий стан є одним із свідчень завершення процесу другого Великого переселення народів IV—VII ст., який підтвердив остаточний розпад Римської імперії і вихід на європейську арену нових народів. Провідну роль серед них відігравали і слов'яни, які освоїли нові великі території, що стало підґрунтям для створення давніх і сучасних слов'янських держав. Завдяки працям Йордана й візантійських авторів цей складний період у житті й діяльності слов'ян залишився задокументованим, що дає ключ до розуміння історії слов'ян.

Нова інформація про слов'ян з'явилася в писемних джерелах кінця I тис. н. е. арабського походження, бо на цей час

могутній Арабський каганат посягнув і на слов'янські простори. Такі контакти між слов'янами (зазвичай східними) й народами каганату (арабами, персами, євреями, вірменами та ін.) мали місце протягом IX—XI ст., але здебільшого на рівні дипломатів, мандрівників, купців тощо, які робили документальні записи про життя слов'ян і водночас переказували не завжди правдиві історії або недостовірні події.

Деяку інформацію про географію, історію та культуру слов'ян у контексті народів Східної Європи на початок X ст. подав у збереженому 7-му томі енциклопедії «Книга коштовних скарбів» (903—913) арабський письменник іранського походження Ібн Ростех. Його опис ґрунтується на невідомих джерелах другої половини IX ст., тому науковці не завжди беруть його до уваги.

У 921—922 рр. послом абасидського халіфа аль Муктадира до камських булгар був Ібн Фадлан, який у звіті про цю подорож подав багато відомостей про булгар, хазарів, русів та ін. Він описував події, очевидцем яких був сам, через що спадщина Ібн Фадлана викликає довіру й широко використовується дослідниками. Цінними для славистів є відомості про похорон руського вельможі на берегах Волги, про географію, природу, харчування, одяг, звичаї, вірування східних слов'ян.

Цікаві відомості про слов'ян залишив арабський історик аль Масуді (пом. 956), який записував і особисті спостереження під час наукових експедицій до Східної Європи, зокрема в басейн Каспійського моря, і не завжди переріненні повідомлення різних мандрівників і купців. Тому в його свідченнях були недостовірні деталі.

У творі абу Мансура (аль Азгері)? (? — прибл. 980) повідомляється про зовнішність і сусідів слов'ян: «Слов'яни — плем'я чорвоного кольору, яке має русе волосся; вони межують з країною Хазар на вершинах Румських гір. Людину чорвоного кольору називають Слов'янином з причини подібності її до кольору Слов'ян».

Інформацію про економічне життя й політичне становище західних (передусім поляків, чехів, ободритів — союзу племен полабських слов'ян) і південних (головним чином болгар) слов'ян подає єврейський мандрівник іспанського походження Ібрагім Ібн Якуб, який у 965—966 рр. подорожував у слов'янські країни з метою торгівлі, надання медичних послуг і т. ін. Відображені в переказах його творів (XI ст.) відомості в основному підтвердилися археологічними дослідженнями.

У трактаті придворного сельджунського лікаря Шаррафа аз-замана Тахара Марвазі «Про природні властивості тварин» (1120) описано життя й діяльність слов'ян і русів: «...А що стосується слов'ян, то вони народ чисельний і між їхніми землями й землями печенігів шлях у десять днів, по степах і землях, які не мають доріг, там густі ліси й водяні джерела, і вони населяють ці ліси, і нема в них винограду, і багато в них меду, і вони пасуть свиней, і вони спалюють покійників, тому що вогнепоклонники, і більша частина їхніх посівів — просо, і в них різного роду свирелі..., і в них нема надлишків у житевих припасах, і зброя в них — металні списи, дротики й прекрасні щити..., і в царя (в'ючний) скот..., і взимку нападають на них мадяри, і в них багато рабів, тому що вони постійно нападають».

Отже, згадки про слов'ян у творах античних авторів свідчать, що протягом I тис. н. е. вони перетворилися з маловідомих цивілізованому світу племен спочатку на три могутні гілки (венетів, склавинів й антів), які значною мірою визначали характер і наслідки другого Великого переселення народів, а потім сформували міцні державні утворення на європейських просторах від Західних Балкан і Балтійського моря до Поволжя.

Свідчення мови про зв'язки давніх слов'ян з іншими народами

Мова як жодне інше явище має унікальну властивість акумулювати інформацію протягом усіх часів свого функціонування. З розвитком порівняльно-історичного мовознавства від початку XIX ст. вчені навчилися розкривати ті таємниці, які зберігають у собі слова й мова загалом, хоч реконструювати за допомогою мови всю історію людства неможливо.

Лінгвістичні свідчення про праслов'ян та їхні зв'язки з іншими племенами й народами слід шукати, починаючи з часу розпаду спільної для них індоєвропейської прамови. Одним з найдавніших процесів в історії розвитку діалектів індоєвропейської прамови став їх поділ на дві великі групи залежно від переходу проривних етимологічних *k' і *g' у фрикативні *s або *š і *z або *ž'. За цією ознакою давньоіндоєвропейські мови стали поділятися на два типи: 1) мови групи *ken̥tum* (від лат. *ken̥tum* «сто», яке зберегло задньоязиковий проривний *k' -); 2) мови групи *satem* (від *satem* «сто» із зубним фрикативним *š- на місці етимоло-

гічного *k' -); нор., наприклад, грец. *кардіа* «серце», що закріпилося в запозичених медичних термінах типу *кардіологія*, *тахікардія*, і псл. **syrdьko* «серце». Праарбанська мова разом з прабалтійською, праіндійською, праіранською, правірменською й праалбанською (іллірійською?) утворила групу *satem*, що свідчить про більшу територіальну, фонетичну й лексико-граматичну близькість між відповідними діалектами пізньоіндоєвропейської прамови. Але цей процес був тривалим (III — початок II тис. до н. е.) і внаслідок першого Великого переселення народів виявився незавершеним. Тому належність мов до певного типу в наступні періоди перестала свідчити про ступінь близькості їх носіїв. Так, праслов'янська й давні слов'янські мови завдяки постійним контактам з прабалтійською й давніми балтійськими мовами зберегли значну близькість. Належні до групи *satem* вірменська і албанська мови виявилися з часом значно віддаленішими від слов'янських, ніж, наприклад, германські мови, які входять до групи *ken̥tum*. Це свідчить про тривалість тісних контактів між слов'янськими й германськими діалектами та мовами, в процесі яких в них збереглися й розвинулися подібні ознаки.

Отже, сама по собі належність мов до групи *ken̥tum* чи *satem*, які формувалися кілька тисяч років тому, не може бути показником спорідненості чи тісніших міжжетнічних стосунків індоєвропейських народів. Захист своїх територій, пошук і захоплення нових земель супроводжувалися мирною або воєнною взаємодією між давніми племенами, частими змінами сусідів, що позначалося на характері етнічних культур і мов. Але на відміну від культур, які часто були полетнічними, мови зазвичай залишалися моноетнічними, вбираючи в себе лише окремі іншомовні елементи або ознаки, що вказували на певних сусідів. Цей процес завжди є двобічним, тобто кожна з мов, які контактують, щось переймає від іншої. Найпоказовіше про це свідчить збережена спільна лексика й лексичні запозичення відповідного часу, зокрема власні географічні назви (топоніми) як сучасники найдавніших подій в історії людства.

Свідчення ономастики та етимології

До розв'язання проблеми етно- й глотогенезу слов'ян, яка стала однією з найактуальніших у загальному мовознавстві та славістиці, останнім часом активно долучилися

ономастиї етимології, які за допомогою порівняльно-історичного методу, що ґрунтується на етимологічному аналізі слів і культурно-історичній інтерпретації мовних фактів та явищ, намагаються встановити витокі праслов'янської мови, найдавніші території, особливості матеріальної й духовної культур та зв'язки її носіїв з іншими племенами й народами.

Ономастика (грец. *onomastiké* — мистецтво давати імена) — розділ мовознавства, який вивчає власні назви, їх будову, системну організацію, функціонування, розвиток і походження.

Роль різних класів назв у розв'язанні цієї проблеми є неоднаковою. Так, нічого істотного про зародження слов'ян та їхньої мови не можуть дати а с т р о н і м и — власні назви небесних тіл, е р г о н і м и — власні назви виробничих об'єктів, з о н і м и — клички тварин та ін. Обмежені можливості в цьому плані мають а н т р о п і м и (власні назви людей), бо автохтонні імена, хоч і присвоювали слов'яни споконвіку й передавали з покоління в покоління, стали матеріальними пам'ятками лише після їх писемної фіксації. Але й у такому разі на сторінки давніх текстів потрапляли зазвичай лише власні імена відомих людей, які часто мігрували й не завжди піддаються ідентифікації, що ускладнює локалізацію антропонімів.

Найнадійнішими свідками давніх етнововних процесів на певній території є т о п о н і м и — власні географічні назви, особливо назви великих річок (гідроніми) й важливих об'єктів рельєфу — гір, височин, балок, урочищ (ороніми), які зберігають відносну стабільність у мові як постійні знаки орієнтації в просторі, що здатні переходити від одного етносу до іншого без істотних змін у зв'язку з відсутністю л е к с и ч н о г о з н а ч е н н я — вираження поняття, яке становить суть узагальнюючої функції слова. Завдяки цьому топоніми здатні функціонувати як інтернаціональні знаки-символи на певній території, що сприяє їхній стабільності та відносній незмінності, а фактично дає змогу вивчити умови виникнення й етимологію назви.

Слов'яни завжди були схильними до осілого способу життя на узбережжі річок переважно в лісостеповій чи лісовій місцевості, де полювали, рибалили, розводили домашніх тварин і знаходили землю для землеробства. Не випадково праслов'янські та слов'янські племена освоювали більшість річок Європи — Дунай, Дніпро, Волгу, Віслу,

Дністер, Буг, Прип'ять, Десну, Одер, Ельбу, Дон, про що свідчать праці античних авторів і назви цих річок. Частиною гідронімів праслов'яни успадковували й використовували у своєму мовленні, частину самі створювали й передавали іншим етносам, частину безповоротно втрачали після зміни етносів, частину обожнювали й осцілювали у фольклорі разом з річкою (наприклад, *Дунай, Дніпро-Славутич*). Про деякі назви через великі відстані вони не знали, як могли не знати про їхні назви інші племена, що заселяли іншу частину тієї ж самої річки. Тому не дивно, що одні й ті самі річки в різний час або й одночасно мали по кілька назв, які лише допомагають дослідникам точніше визначити, хто й коли залишив по собі ці безцінні пам'ятки культури. Окремі гідроніми внаслідок тисячолітньої історії, різномовних напарувань, втрачених мотиваційних зв'язків тощо залишаються поки що не розгаданими, але спроби реконструювати їхні праформи дають чітку картину етнововної динаміки в басейнах європейських річок. Сприяє цьому і той факт, що значну частину гідронімів і топонімів загалом зафіксовано в найдавніших пам'ятках слов'янської писемності та античної літератури, в т. ч. у джерелах, які не стосуються слов'ян.

Результати ономастичних досліджень підтверджують археологічні свідчення щодо найдавніших територій праслов'ян і динаміки їхнього розселення: чим далі на схід і на захід, на північ і на південь від середньої течії Дніпра й Вісли фіксуються топоніми, тим менше вони мають слов'янських ознак. Так, більшість великих річок, які впадають у Чорне море, містять у своїх назвах початковий компонент *Док-/Дн-/Дун*: *Дон (Дін), Донець, Дніпро, Дністер, Дунай*. Ці гідрооснови відомі ще з часів Геродота, Страбона та Йордана. Вони закріпилися за відповідними річками в II—I тис. до н. е., коли в Північному Надчорномор'ї панували іранські племена (кіммерійці, скіфи, сармати), і саме давньоіранській мові належить твірний географічний термін *don (dān)* «річка, вода». Деякі дослідники вважають, що гідроніми з основами *Дн-, Дон-, Дун-* є рефlekсами відомого індоіранізму, поширеного в Північному Надчорномор'ї ще від другої половини III тис. до н. е. Продовжує ряд надчорноморських топонімів іранського або індоіранського походження назва р. *Прут*, яка в скіфському середовищі звучала як *Πορτα*, в Геродота *Πορτος* (пор. авест. *pereti* «брід», осет. *fird* «річка»).

У Геродота нижня частина р. Південний Буг названа як *Υλαμις* (букв. «кінська»), нижнє Дніпро-Бузьке межиріч-

ча як *Будилеті*, що значить «священні шляхи, святі дорogi», а в різних давньогрецьких, римських і візантійських джерелах р. Дунай, у т. ч. і в її гірлі, йменувалася фракійською назвою з індоєвропейськими витоками *Isup* (< i.-e. *str «течія; вода, яка біжить»).

Отже, етимологічний аналіз назв головних річок Північного Надчорномор'я підтверджує археологічні свідчення про те, що слов'яни з'явилися в басейні нижніх течій Дунаю. Дніпра, Дону незадовго до того, як про це згадують писемні джерела античних авторів I тис. н. е.

На схід від Дону й на північ від Десни й Прип'яті частотність давніх слов'янських топонімів істотно зменшується, натомість домінують іранський, тюркський, угро-фінський і балтійський субстрати. Певні підстави є для припущення про ймовірність праслов'янського походження назви найбільшої європейської річки *Волаги* (< псл. *vylga «вологий, мокрий»; пор. чес. *Vlha*, пол. *Wilga*, а також рос. *волгнуть* «робитися вологим», пол. *wilgotniec* «тс.» та ін.), який передував гідронім *Ра* індоєвропейсько-го або індоіранського походження (у Птолемея подається як *'Pā*). Можлива причетність праслов'ян до закріплення назви північно-східної р. *Ока* (пор. словац. *Oka* — озеро в Татрах), основною якою є географічний термін індоєвропейського походження *oko*: пор. рос. *око* «глибоке місце в річці», лтш. *aka* «колодязь», вірм. *akn* «око, отвір, дірка» та ін. На північ від Десни й Прип'яті переважають балтійські та угро-фінські гідроніми.

Одним з останніх достовірних слов'янізмів на північно-західних рубежах є назва р. *Варта* в басейні Одри, що надійно пояснюється як псл. *varta < *verti < *vertiŋi «вертіти» (пор. пол. *wart* «течія річки», *wartki* «швидкий, верткий»). Менше ознак праслов'янського походження знаходять у, ймовірно, індоєвропейському гідронімі *Одра*, *Одер* (можливо, з префіксального *o- й кореня *dr «дерти»), бо є надійніші германські, кельтські, іллірійські паралелі, та в прагерм. *Elba* з і.-е. коренем *alb-/eib- «світлий (про воду); річка», яке в слов'янському мовленні закономірно дало *Лабя*.

На захід від старожитніх слов'янських земель до давніх слов'янізмів зараховують назву угорського озера *Бала-тон*, яка зводиться до псл. *bolto «болото». Вважають, що вона закріпилася в Паннонії ще до приходу туди в IX ст. мадярів й, очевидно, сягає середини I тис. н. е., коли слов'янські племена освоювали басейн Дунаю. За свідчен-

нями Ю. Карпенка, більшість давніх гідронімів у Румунії є слов'янськими за походженням. На південному заході слов'янізми проникли аж у топонімію Греції. До таких, зокрема, належать: *Βολτος* (< псл. *bolto «болото»), *Λογος* (< псл. *loga «луг»), *Ζκυρος* (< *zagora* «місцевість за горою, лісом»), *Οζυρος* (< д.-рус. *озеро*). Загалом у цьому регіоні, крім грецьких, переважають назви кельтської, іллірійської, германської та інших давньосередньовісних мов.

Значно більше надійно аргументованих топонімів, зокрема гідронімів, праслов'янського походження функціонує між басейнами річок Вісла й Дніпро. Так, гідронім *Вісла*, що фіксується на самому початку нашої ери в римських джерелах як *Vistam*, *Vistula*, *Vistla*, в Йордана *Vistula*, більшість ономастив кваліфікує як праслов'янську назву з основою *vis- «рідина; розливатися, текти», що відбилася в українських *Вісь*, *Висунь* та інших гідронімах. Назва р. *Прип'ять* походить від псл. *pripei «припока; річка із сильною течією» < i.-e. *pret- «швидко рухатися». Назва р. *Рось*, *Роса* мотивована псл. *rosa «вода, волога», яке має індоєвропейські витоки. Гідронім *Славути* в басейні Прип'яті, як і збережена лише у фольклорі праслов'янська назва Дніпра *Славути*, *Славути*, пізніше *Славутич*, мотивована псл. *slav/*slav- з і.-е. *k'leu- «текти, плисти, полоскати, чистити». Річки *Стрий* на Львівщині й *Волині* в праслов'янській мові мали назву, яка реконструюється як *stryj/*strujь < i.-e. *s(t)rou/*s(t)reu/*s(t)ri — «текти; стрімкий, швидкий, крутий». Таких гідронімів сотні в межиріччі Дніпра й Вісли. Вони часто формувалися в праслов'янській мові на основі успадкованих з індоєвропейської прамови коренів або були рефлексами індоєвропейського субстрату. До них належать назви українських річок *Альта*, *Бутовня*, *Іква*, *Поть*, *Рут*, *Сян*, *Умань* та ін.

Єдино ефективною наукою, яка здатна відтворити в комплексі увлєнення про вироблені в історії людства, і слов'ян зокрема, багатства матеріальної та духовної культур, що відображені в мові, є етимологія.

Етимологія (грец. *ετυμολογία* — істина і *λέγος* — слово, вчення) — розділ мовознавства, який вивчає первинну семантику, походження й етапи розвитку слів та морфем.

Результати етимологічного аналізу слів проливають практично всю мовознавчу інформацію, яка стосується життя й діяльності давніх слов'ян, особливо дописемного періоду.

Лексичні запозичення

Про найдавніші зв'язки праслов'ян з іншими індоєвропейськими племенами свідчить насамперед спільна для них споріднена лексика: пор., наприклад, псл. **mati* «мати», лит. *mótė* «жінка», *mótina* «мати», д.-інд. *mātā* (*mātār*), авест. *mātar*, вірм. *mair*, грец. *μήτηρ*, алб. *motër* «сестра», лат. *māter* «мати», ірл. *māthir* «мати», д.-в.-н. *muoter* «тс.», тохар. *māsar* «тс.» та ін. Таких генетичних зв'язків в індоєвропейських мовах зберелося чимало, але вони, як і поділ на групи *kenitum* і *satem*, відображають ще дослов'янський стан співіснування індоєвропейських племен. Відтоді окремі народи й мови вимерли (хетська, лувійська та ін.), деякі після першого Великого переселення народів значно віддалилися і зберегли мінімум спільного між собою, ще інші близько співіснували якийсь час або знаходяться в таких стосунках нині. Тому запозичення (особливо лексичні) є ознакою прямих чи опосередкованих зв'язків між народами в певний час і в певному місці.

Запозичення — звук, морфема, слово або його окреме значення, фразеологізм, синтаксична конструкція, перенесені з однієї мови в іншу.

Особливість лексичних запозичень, насамперед загальних назв, полягає в тому, що внаслідок різнобічних стосунків між носіями різних мов їх природно переймають разом з тими матеріальними й духовними цінностями чи уявленнями про них, яких немає в суспільстві, що запозичує чужий досвід. Встановлення джерела таких запозичень дає інформацію про ті народи, з якими доводилося контактувати у відповідний час носіям мови-реципієнта (одержувача).

Етимологічний аналіз праслов'янської лексики, з огляду на семантику й шляхи формування тогочасних слів, дає змогу визначити сусідів слов'янських племен і характер контактів між ними. Серед слів спільного походження й лексичних запозичень, які проникли в праслов'янську мову, найбільша кількість припадає на балтійські, германські, іранські, грецькі, латинські, тюркські. Трапляються також кельтизми, фракізми, ілліризм, утрово-фінські та інші чужомовні слова, які окреслюють зв'язки праслов'ян з індоєвропейськими та неіндоєвропейськими племенами й народами.

Судачи зі складу спільної лексики, в т. ч. й запозиченої, в слов'янських і балтійських мовах, найтриваліші та

найближчі стосунки у праслов'ян складалися з прабалтами, які в ті давні часи були північними сусідами слов'янських племен. До таких слів у праслов'янській мові можна віднести: **ezero* (пор. лит. *ezeras*, *ezeras* «озеро»), **iniej* «іней» (пор. лит. *ynis* «іней»), **luka* «дук» (пор. лит. *laukas* «дуга, обруч»), **laska*/**luzga* «лузка» (пор. лтс. *laiskas* мн. «лузка», лит. *laskos* мн. «дрантя»), **roka* «рука» (лит. *ranka*, лтс. *roka*, прус. *galcko*), **goba* «голова» (лит., лтс. *gaba*) та ін. Подібних праслов'янств, які мають лише балтійські паралелі, зафіксовано в етимологічних словниках багатьох. Серед них дуже важко відрізнити спільні за походженням слова і можливі запозичення з однієї мови в іншу. Більш очевидними є пізніші запозичення у слов'янських мовах з балтійських: сх.-сл. *клуна* «стодола» (лит. *klūnas* «тік, стодола, клуна», лтс. *kluois* «тік»), *skurd(a)*, *stipra*, д.-рус. *skurdъ* (лит. *stirta* «стіг сіна», лтс. *stirta* «дах» подібна сушарка для ярового хліба»), *е'ямер* «верша» (лит. *vėnteris* «тс.»), діал. *гейтка* «хліб» (прус. *geitka*), етноніми *пруси*, *ятеяги*, антропоніми *Антоколь*, *Бетовит*, *Любарт* та ін.

Давні балтійські запозичення значно поступаються спільному лексичному фонду, тому багато мовознавців припускають функціонування балто-слов'янської етномовної спільноти з кінця III тис. до н. е. до кінця II тис. до н. е. (Т. Лер-Сплавінський, Я.-М. Розвадовський, Ю. Карпенко, В. Скляренко та ін.). Інші слависти визнають безпосередній розвиток праслов'янської мови з індоєвропейської в тісних контактах з прабалтійською (С. Бернштейн, М. Фасмер, О. Трубаčov, О. Стрижак та ін.). Це питання залишається дискусійним, але беззаперечною є найбільша лексико-граматична подібність саме праслов'янської та прабалтійської мов.

Контактували праслов'яни також з германськими племенами. У II—I тис. до н. е. ці контакти були нечастими й переважно безконфліктними, а в I тис. н. е. вони переродили в періодичні сутички з метою заволодіти землями Північного Надчорномор'я. Взаємодія готів з праслов'янськими племенами в цей час була різною: від жорстких бойових сутичок на початку міграції до співпраці в середині перебування на слов'янських землях і наступної асиміляції германців з місцевим населенням або часткового їхнього відходу на захід у другій половині VI ст., зумовленого гунською навалюю. У V—VI ст., коли розпався гунський

союз і слов'янські племена активно включилися в перерозподіл території під час другого Великого переселення народів, їхня взаємодія з германськими племенами змістилася на захід. Інтенсивні германо-слов'янські контакти не припинялися до кінця I тис. н. е. Тривале змішане існування та військове протистояння позначилися на мовах германського й слов'янського етносів. Особливо помітною стала частка германізмів у лексичному складі праслов'янської й давніх слов'янських мов після асиміляції більшої частини готів із сармато-слов'янським середовищем.

Залежно від характеру й часу проникнення германські запозичення поділяють на кілька груп: загальногерманські; власне готські запозичення III—IV ст.; балканоготські запозичення V—VI ст.; давньосередньовіські запозичення VII—VIII ст.; давньоскандинавські запозичення IX—X ст.

Загальногерманські запозичення характеризуються вживанням у різних германських мовах і діалектах, але більшість їх проникла в праслов'янську мову з готської. До них, зокрема, відносять: псл. **duma* «дума» (пор. гот. *doms* «судження; суд; слава»); псл. **xaltz* «підвищення» (пор. д.-герм. *hiltza*, д.-ісл. *holt* «підвищення; острівець», д.-н.-н. *holt* «острів», д.-англ. *holt* «висота»); псл. **ralkz* «юрба, народ» (пор. д.-герм. **falkaz*, д.-в.-н. *folk*, англ.-сакс. *folc* «військо, загін»); псл. **staba* «ізба; приміщення, яке опалюється» (герм. *stuba* «тепле приміщення; баня»); псл. **buku, bukave* «бук і його плід», яке з часом стало називати другу літеру алфавіту — «Б», звідки сучасне *бука* (з герм. *bōk* або *bōks*; пор. д.-в.-н. *biuhha* «buk», д.-англ. *bōc* «тс.», д.-сканд. *bōk* «бук, букова палиця; книга», гот. *bōka* «літера») та ін.

Власне готських і балканоготських запозичень небагато, бо в прагерманській мові всі її діалекти характеризувалися більшістю спільних лексичних одиниць. Лише окремі слова, які закріпилися в праслов'янській і слов'янських мовах, не знаходять паралелі в інших германських мовах або набули саме в готській мові певного значення чи функції. До таких належать: псл. **bludo* «посуд, миска» (гот. *biups*, родовий відмінок *biudis* «стіл; блюдо, миска»); псл. **stoklo* «скло; предмети зі скла» (гот. *stikils* «бокал, келих»); псл. **smokva* «смоквіниця» (гот. *smakka* «фіга, смоква», букв. «смачний плід»); псл. **bagy, *bagave* «багно» (гот. **baga, *bagva*, пор. з герм. *bañi* «ручай»). Підставою для визнання готського похо-

дження географічного терміна *багеа* стало його закріплення головним чином в ареалі, який збігається зі шляхом міграції готів від Балтійського до Чорного моря. На захід і схід від цього коридору в слов'янських мовах уживається географічний термін праслов'янського походження *багно* (< псл. **bagno* «болото, драговина, мочар»), який, очевидно, засвоївся готами як *багеа* з продуктивним для них формантом *-ea* (дехто вважає *-ea* ледь не суто готським показником). Напевно, саме завдяки готам з'явилася назва р. (Південний) *Буг* (< д.-рус. *Богъ* < гот. **bag*, герм. *bak* «потік, ручай»), басейн якої ці германські племена заселяли майже повністю. Показово, що після геродотівського позначення цієї річки як *Уланіс* наступні письмові фіксації з'являються лише через тисячу з лишнім років спочатку в Йордана як *Vagosola* (VI ст.), потім у Географу Равенського як *Vagosola* (VII ст.), які містять у складній основі початковий компонент *Vag-/Bag*, мотивований розглянутим вище географічним терміном, і латино-германську основу *val-* з і.-е. **sol-* «земля, ґрунт, місцевість», основа підніжжя чого-небудь» або **sēl-/sōl-* «текти». Починаючи від Костянтина Багрянородного (початок X ст.), назва річки фіксується у слов'янському звучанні як *Boγob*.

До давньонімецьких запозичень VII—VIII ст. зазвичай відносять: заг.-сл. **nyto* «сплата, мито» (д.-в.-н. *mīta* «сплата», що має паралелі в інших германських мовах); зх.- і сх.-сл. *stobola* «навіс, сарай» (д.-в.-н. *stadal* «хліб, стійло»); заг.-сл. **korylj* «король», похідне від імені Франкського імператора Карла Великого, що жив у другій половині VIII ст.

Слов'яно-скандинавські контакти стають найактивнішими з початку формування Київської Русі. До давньоскандинавських запозичень традиційно зараховують сх.-сл. *varag* < д.-сканд. **vargr* від *vār* «вірність, порука, клятва», тобто «союзники; члени корпорації» (В. Скляренко довів його слов'янське походження від *varagz* «воїн, який охороняє», утвореного за допомогою *-gz* від іменника *varz* «охорона, захист»), Олег, жін. *Olyga* < д.-сканд. *Heldi* (пор. н.-в.-н. *heilig* «святий») та ім'я княгині *Ольги* X ст.).

У зв'язку із взаємними впливами прагерманської та праслов'янської мов існує немало спільних слів, стосовно яких важко встановити напрям поширення: псл. **skot* «худоба; товар; податок», **xlēbz* «хліб», **plugz* «плуг», **mesz* «меч» та ін.

Безпосередні контакти праслов'ян зі стародавніми греками чи римлянами були мінімальними, оскільки між ними знаходилися інші індоєвропейські племена: кіммерійці, скіфи, сармати, про яких згадки в тогочасних дже-релах. І ті сліди, які залишили після себе анічні народи в топонімії Північного Надчорномор'я (*Ольвія, Херсонес* та ін.), також стосуються переважно греко-скіфських чи римсько-сарматських часів. Сюди, як і в басейн Дунаю, слов'яни прийшли пізніше (від середини I тис. н. е.), коли вже відбувався розпад праслов'янської етнотомовної спілки-ноти. В цей час (VI—VII ст.) на історичній арені Європи найактивніше діяли анти й склавини, які воювали за нові землі переважно з Візантійською імперією. Часто на їхньому шляху стояли германські племена готів, залиш-ки яких відійшли з Північного Надчорномор'я на захід, лангобардів, які з другої половини VI ст. утворили своє королівство на території Північної Італії, франків, які наприкінці V ст. на території колишньої Римської імперії утворили Фракську державу, та ін. Отже, запозичення з грецької та латинської мов у слов'янської відбувалося з переважно в другій половині I тис. н. е. як унаслідок без-посередніх контактів між цими народами, так і за посе-редництва інших племен.

Мовознавці вважають, що через готське посередництво в давньослов'янське середовище проникли такі латинізма: **caesar* «цар» (пор. гот. *kaisar* < лат. *caesar*); **misa* «миска»; *stila* (гот. *stēs*, д.-в.-н. *mias* «стіл» < лат. нар. *mēsa* «стіл»); пол. **vrbodŕ* «верблюд» (гот. *uivandius* «верблюд» < лат. *elephantus* «слон», яке прийшло з грец. *elēphas* «слон»); **osyls* «осел» (гот. *asilus* < лат. *asilus* «осел»); **ocet* «оцет» (гот. *akeit* < лат. *acetum* «оцет») та ін. Через франксь-ке (давньонімецьке) посередництво могло проникну-ти псл. **daska* «стіл; дошка» (пор. д.-в.-н. *tisk* < лат. *diskus* «диск, тарілка»; **krystŕ* «хрест» (пор. д.-в.-н. *kristen* «пере-водити в християнство» < лат. *Christus* «Христос»); **prsta* «піст» (пор. д.-в.-н. *fasta* «піст») та ін.

Германське посередництво при запозиченні слов'янськи-ми племенами латинізмів переважало в праслов'янську добу. У другій половині I тис. н. е. з'явилося більше запозичень з латинської мови внаслідок безпосередніх слов'яно-візантійських зв'язків. До таких, зокрема, відносять псл. **kolēnda* «свято Нового року» (лат. *calēnda* «кален-ди, перші дні місяця»; пор. укр. *коляда, календар*); **aitarŕ* «вітатр» (лат. *altus* «високий», лат. нар. *aitare*); **vīno* «вино» (лат. *vinum* невідомого походження; пор. лат. вислів *In vinum veritum* — «Істина у вині») та ін.

Значно зростає проникнення латинізмів у слов'янські мови наприкінці I тис. н. е. у зв'язку з прийняттям християнства, особливо в західнослов'янській, словенській й хорватській мові, носії яких визнають переважно католицизм з культурною латинською мовою. Крім релігійних, філософських, медичних та інших термінів, багато з яких стало інтернаціоналізмами, значну частину в слов'янських мовах становлять канонічні чоловічі й жіночі імена: *Andrian, Anton, Valentin, Valerij, Viktor, Vitmalij, Luka, Maksim, Mar'jan, Pavlo, Roman, Serbij, Diana, Inna, Marina, Natalja, Tetjana* та ін. Слова побутового значення проникали рідше.

З грецької мови давніх запозичень у слов'ян значно менше, бо до середини I тис. н. е. давньогрецька держава давно занепала, а германські племена, які часто були посередниками в поширенні лексик з античних джерел на схід, також не мали тісних контактів з давніми греками. Тому грецизмів у праслов'янській мові мало (**koŕabŕ* «корабель», **stŕŕy* «церква», **ogirŕka* «огірок»), і навколо них часто виникають дискусії.

Масове проникнення грецизмів у слов'янські мови (найбільше в східно- й південнослов'янській) почалося наприкінці I тис. н. е. у зв'язку з прийняттям християнства і створенням на основі давньогрецького алфавіту старослов'янської писемності. Безпосереднім джерелом релігійної лексики була візантійська церква: *apostol, angel, alij, luj, arhangel, Svanŕgelje. inostaj, diavol, igumen, diaakon, ikonostas* та ін. З'явилось багато наукової (*alfavit, astroνομija, gramatika, sintaksis*), мистецької (*teatr, lira, simfonia*), побутової (*skela, narus, ukus, varzar, marjur*) та іншої лексики. Докорінно у православному слов'ян змінився праслов'янський за витоками іменник, який був замінений канонічними власними іменами переважно грецького походження: *Akatoelij, Andrij, Arkadij, Vasyl, Gennadij, Georgij, Dmitro, Beŕen, Leonid, Olexsandr, Olexsij, Petro, Varvara, Svedokija, Zinaida, Zol, Irina, Katerina, Olena, Sofija* та ін.

У другій половині I тис. н. е. на території Західної та Центральної Європи панували кельтські (галльські) племена, з-поміж яких найпомітнішими були бої, белги, гелети, секвани, едуї та ін. Разом з давніми греками, які володіли Південною Європою, частиною Азії й Північною Африкою, кельти значною мірою визначали рівень європейської цивілізації, високо розвинувши металургію,

ремесло, зброярську справу тощо. У своїх походах вони взаємодіяли з різними племенами індоєвропейського походження, у т. ч. й праслов'янами, проникаючи на їхні землі аж за Віслу й Дністер, а дехто вважає, що й до Північної Наддніпряниці. Такі контакти супроводжувалися запозиченням певних цінностей у матеріальній і духовній культурах, а також слів на їх позначення. У зв'язку з відсутністю писемності на той час у кельтів і праслов'ян лексичні запозичення функціонували лише в усному мовленні, тому їх важко реконструювати. На думку деяких учених, до кельтських або засвоєних за їх посередництвом запозичень належать: псл. **sluga* «слуга» (пор. д.-ірл. *sluag* «натовп»); **tésto* «тісто» (пор. д.-ірл. *táis* «тісто»); псл. **kogva* «корова», букв. «рогата» (пор. кельт. *saḡuos* «олень»).

Стосовно кожного із цих слів існують і слов'янські етимології, але це не заперечує певного взаємодіючого мовами, що контактували. Про культурно-економічний взаємовплив свідчить поява в праслов'янській мові назви великої рогатої худоби **kogva*, яка прийшла на зміну споконвічно слов'янському **goveđo* «бик; корова» (пор. вірм. *kov* «корова», лтс. *gyovs* «велика рогата худоба», д.-в.-н. *stiuo* «корова» та ін.). Як вважають автори «Етимологічного словника слов'янських мов», витіснення автохтонного **goveđo* кельтизмом **kogva* було зумовлено запозиченням від кельтів більш раціонального використання корів для доїння молока й виготовлення молочних продуктів, ніж для заготівлі м'яса. У зв'язку з цим назва **kogva* почала співвідноситися з дійними коровами, якими стали практично всі корови, а назва **goveđo* стосувалася переважно биків і ялової худоби (пор. рос. *говядина* «яловичина»).

До власних імен кельтського походження у слов'янських мовах можна віднести *Артур* (кельт. *Arthur* < **art(h)* «ведмідь»), яке, напевно, проникло пізніше через посередництво інших мов. Припускають, що кельтизмом у слов'янській і неслов'янській гідронімії може бути основа *Суб* (< **suba* «канава, заглиблення, провалля»), наявна в назвах річок *Суба*, *Субот* та ін. Імовірно, кельтським є етнонім *есети*.

Тісні контакти праслов'ян з індоіранськими й давньоіранськими племенами на півдні позначилися, крім топонімії, на запозиченні загальних назв. Припускають, що з індоіранських чи іранських діалектів праслов'яни перей-

няли або активізували під їхнім впливом такі слова, як **bogъ* «бог» (д.-інд. *bhaga-* «податель; той, хто наділяє багатством»), **raj* «рай» (з д.-іран., пор. авест. *raju-* «багатство, шастя»), **torogъ* «сокира» (д.-іран. **taraga-* «сокира») та ін. Можлива участь іранських племен у формуванні етнонімів *анти*, *руси* та ін.

Майже одночасно з кельтами в I тис. до н. е. активно діяли на Західних Балканах іллірійці (далмати, ярдіеї, паннонці, мессапи та ін.), а на Східних — фракійці (даки, одриси, гети та ін.). Вони займалися переважно вітчарством. Тому вчені припускають, що від іллірійців успадковано слово *бринза* «специфічно приготовлений овечий сир» (пор. алб. *për-brëndësa-t* «нутроці; внутрішня оболонка шлунка ягнят, яку використовували для виготовлення сиру»); від фракійців — *шутий* «безрогий (про віщу, корову)». Можливо, з іллірійської мови запозичили праслов'яни географічний термін * *бага* «калюжа, болото», який відображений у багатьох слов'янських топонімах. Фракійці, крім античної назви Дунаю *Істро* (*Ister*), оронімії *Карпати*, *Бесиди* та інших, залишили після себе такі гідроніми, як *Янтра*, *Етър* у Болгарії, *Ятрань* в Україні та ін. Загалом іллірійський субстрат найбільше зберігся в албанській, словенській, хорватській, сербській та інших мовах Західних Балкан, а фракійський насамперед у болгарській, македонській, румунській.

До найдавніших контактів протослов'янських племен належить їх взаємодія з давніми трипільцями. Археологи доводять, що протослов'янські племена багато успадкували від трипільців насамперед у матеріальній культурі: землеробство, зведення помешкань у формі напівземлянок тощо. Однак достовірних фактів з мови цих племен, які значною мірою були асимільовані протослов'янами, виявити поки що не вдалося. Можливо, зіткнення протослов'янського діалекту з неспорідненою, як уважають, мовою трипільців спричинилося до того, що в праслов'янській мові зародилися такі якісні зміни й тенденції, які згодом стали визначальними для неї (втрата кінцевих приголосних, зародження тенденції до відкритих складів тощо).

У період між першим і другим Великим переселенням народів у Європі панували індоєвропейські племена. Мирне просування неіндоєвропейців спостерігалось на північному сході Європи, холодні землі якої заселяли уро-фіни. На півдні прорив у Європу в IV—V ст. здійснив

могутній гунський союз. Інші високорозвинуті неіндоєвропейські народи (семіти, китайці) лише через посередництво індоіранських, давньогрецьких, візантійських, тюркських племен могли передавати давнім слов'янам окремі назви актуальних понять. Вважають, що в дописемний період через посередництво античних джерел у слов'янські мови проникли, очевидно, семітсько-хамітські за походженням слова *vino «вино», *vibudъ «верблюд» та ін. Від тюркських та угро-фінських племен могло проникнути *xmalъ «хміль». Напевно, з тюркських або арабських мов запозичено псл. *xmalъ «перекладач». Через тюркське чи іранське посередництво праслов'яни засвоїли і китайське за своїми витокami слово *kniga «книга», що означає в китайській мові «згорток». Тюркським племенам поволзьких булгар, які разом із слов'янами брали участь у колонізації Балкан, болгари зобов'язані своєю самоназвою і назвою своєї країни. Основна ж маса тюркських, угро-фінських і монгольських запозичень проникла переважно в східно-й південнослов'янські мови наприкінці I та II тис. н. е., коли відповідні кочові народи здійснювали напади на слов'ян або ж навпаки, захоплюючи землі одні одних (пор. масові сліди з мов цих народів у топонімі Росії, Південної України, Болгарії, Македонії, Сербії, Чорногорії, Боснії та Герцеговини, а також перехід частини південних слов'ян у мусульманство). Більшість таких запозичень зазнала повної слов'янізації, часто не виявляючи ознак іномовних слів, наприклад, тюркiзми *лоша, кумис, товар, кабала, курган, калита, ярлик, каган, кумач, отаман* та ін.

Загалом запозичення збагатили праслов'янську і давні слов'янські мови новими словами, які позначали актуальні поняття й відображали активні зв'язки слов'янських племен з іншими.

Відображення у мові матеріальної культури давніх слов'ян

Однією з унікальних властивостей мови є акумулювання людського досвіду і збереження його в слові. За внутрішньою формою слова, відображеною в його етимології, можна встановити, як було пізнане явище і коли про нього з'явилось поняття. Тому реконструйований лексичний склад праслов'янської мови є системою, що утворює мовну

картину світу її носіїв і в якій закріплені матеріальна та духовна культури давніх слов'ян.

Рівень матеріальної культури (знаряддя праці, спосіб господарювання, форми суспільної організації, побут тощо) давніх слов'ян визначається насамперед за наслідками археологічних розкопок, згадками про неї в працях античних авторів, залишками архаїчних знарядь праці, предметів побуту тощо. Однак завдяки акумулятивній функції мови інформація про неї зберелася в давніх словах, які відображають різні сторони матеріальних цінностей слов'янського світу.

Людина як істота. Суть мови як суспільного явища полягає у тому, що вона має антропоцентричний характер, тобто виражає сприйняття саме людиною зовнішнього та внутрішнього світів і насамперед усього того, що безпосередньо пов'язане з нею. Тому одним з найдавніших у людській мові загальом і в праслов'янській зокрема були особові займенниково-дейктичні слова *azъ «я» й *ty «ти», які мають широку індоєвропейську зв'язку і відображають сприйняття світу через відношення «я — не я», а в людських стосунках «я — ти» як вказівку на основних суб'єктів комунікативного акту з поглядом мовця. Інші праслов'янські займенники також вказували переважно на людей (*my «ми», *vy «ви», *tz «той», *ta «та», *to «то», *jъ «він, той», *ja «вона, та», *je «воно, те», *kato «хто», *mojъ «мій», *vojъ «твій» тощо) або на інших істот чи неживі об'єкти (*olъ «він», *ola «вона», *oli «вони», *sbo «що»). Однак займенникові слова, виконуючи важливу комунікативну функцію, через надто узагальнене значення не могли виражати конкретних рис людини чи її ставлення до інших членів первіснообщинного суспільства. Такі характеристики праслов'яни виражали головним чином іменами (сучасні іменники, прикметники, числівники) й дієсловами.

Найдавніша людина сприймала себе насамперед як фізіологічне тіло (розуміння душі прийшло пізніше), тому в праслов'янській мові була високорозвинutoю система назв частин тіла, з-поміж яких немало слів ще індоєвропейського походження. Загальними назвами людського організму були *telo «тіло», *rtaъ «плоть». У тілі як найвиразніші протиставлялися *bricho, *brichъ «тулуб», *gova «голова», *selъ або *idъ «член (тіла)». Все тіло покривала шкура (*skoga).

Кожна з цих частин мала свої органи, для яких існували відповідні назви. Зовнішні та внутрішні частини тулу-

ба мали такі назви: **žirož* «живіт», букв. «те, чим живе тіло», звідки розвиток абстрактного значення «життя», **čergo* «череву», **žyrdьse* «серце», **otroba* «нутроці», **etvo* «печінка», **edro* «яйце; лоно», **želza* «залоза», **čelzena* «селезінка», **pruz* «пуп», **eito* «кишка» та ін. Крім **ida* і **edro*, для називання статевих органів функціонували **lopo* «живіт, утроба; жіночий статевий орган», а також найвідоміші в сучасному вульгарному мовленні два слова чоловічого і жіночого роду, які на той час не мали непристойного значення.

Дуже докладно позначали різні частини голови, яку з тубубом з'єднувала шия (**šija*). Більшість їх назв збереглася в сучасних слов'янських мовах: **žeb* «лоб», **čelo* «чоло», **čerp* «череп», **mozg* «мозок», **těmę* «тім'я», **lice* «обличчя», **oko* «око», **uxo* «вухо», **usta* «губи», **goba* «губа», **gъzъ* «рот», **zobъ* «зуб», **ęzъkъ* «язик», **čelinstъ* «щелепа», **nosъ* «ніс» та ін.

Кінцівки або їх частини позначали також словами, які переважно збереглися: **noga* «нога», **bedro* «бедро», **stęglo* «стегно», **kolěno* «коліно», **golěny* «голінь», **jьkta* «ікра», **stora* «підшова ноги; ступня», **gъka* «рука», **pletje* «плече», **okъtъ* «локоть», **pestъ* «кулак, п'ясть», **dobъ* «долоня», **garstъ* «кисть руки», **pręstъ* «палець», **nogъ* «ніготь» або **kogъtъ* «кіготь» та ін.

З частинами тіла та його біологічними властивостями пов'язані назви відповідних дій, стану, реакцій організму, хвороб тощо: **bъvati* «блювати», **sъpati* «спати», **čъšiti* «кашляти», **čriskati* «мати понос», **viděti* «бачити», **zъtěti* «дивитися», **slъzati* «слухати», **zmaryděti* «смердіти», **vonjati* «пахнути, мати запах»; **šlina* «слина», **počepitъ*, **slъza* «сльоза»; **zъdorugъ* «здоровий», букв. «великий, міцний, як дерево»; **хвороба* «хвороба», **boъ* «біль», **korsta* «короста», **pryčъ* «прищ», **čirъ* «нарип, гнійник», **rana* «рана» та ін. Лікуванням за допомогою масла (**maslo* < **magati* «мазати») чи інших ліків (**ojidlo*, **lękъ*) займався лікар (**lękarъ*, **ugacъ*, **batъjъ* «врач, лікар»). Крім фізичних, існували й хвороби психічного характеру. З-поміж них мали свої назви безумство, божевілля (**bezumъje*), сказ, несамовитість (**kadъzъ*). Після багатьох хвороб людина могла померти (**umъrti*). З похованням покійника (**lavъ*) були пов'язані обряди й звичай, які відображають духовну культуру слов'ян.

Організовували свій побут, давні слов'яни уже тоді використовували мийні засоби (**mydlo* «те, що мие; мило»), основним з яких був *луг* — водний настій попелу

(**zola* «попіл, луг з попелу»). Спеціально виготовлену тверду речовину для миття чи прання, яку нині пов'язують з назвою *мило*, напевно, почали використовувати лише після розпаду праслов'янської спільності. Для купання користувалися лазнями (**laznia*, **lazny* < **laziti* «лазити»), викопаними в землі (тому й доводилося лазити), які в праслов'янській мові мали синонім латинського походження **balnia*, а в давноруській — *мювь* (від **myti*). Функціонували й інші слова для вираження дій, предметів, пов'язаних з доглядом за тілом, але загалом гігієна давніх слов'ян була на невисокому рівні.

Людина і суспільство. Структура родоплеменного суспільства праслов'ян, в основі якого була патріархальна сім'я з чоловіком (батьком) на чолі, відображена в термінології спорідненості. До найдавніших назв найближчих родичів належать: **mama*, **tata*, **niania*, **děda*, **baba* та ін. Оскільки в основі таких назв лежать фізіологічно зумовлені склади ще не розвиненого дитячого мовлення, то більшість термінів на позначення найближчих родичів має звуконаслідувальне загальнолюдське походження, тобто вони виникли ще до формування прамов, якими такі слова були успадковані. Багатовікова історія подібних основ спричинилася до часткової зміни їхньої формальної та семантичної структури. Пор., наприклад, посл. **baba* «бабуся» і його рефлексів в слов'янських або відповідники в інших індоєвропейських та неіндоєвропейських мовах з тим же чи подібними родинними значеннями: «жінка», «стара жінка», «няня, слуга», «мама», «заміжня жінка», «повитуха», «знахарка, чарівниця» тощо; **niania* «мама, годувальниця», яке в слов'янських мовах і діалектах зберігає найрізноманітніші взаємопов'язані значення: рос. *няня* «нянька», діал. «старша сестра», укр. *няня* «мама», в діалектах «няня», буков. *няньо* «тата», болг. *няня* «сестра матері», словац. *няля* «тітка», кашуб. *няня* «мати», хорв. *лала* «мати, старша жінка; бабка» та ін. Такі формальні варіанти й семантичні переходи в структурі родинних термінів були поширені ще в праслов'янській мові, але базові звуки й значення «найближчий родич» залишаються постійними.

З назвами батьків, дідів і бабусь тісно пов'язані терміни на позначення родичів за кривними зв'язками. Серед них такі, як **děte* «дитя», синонім **čedo* «чадо», **zъnъ* «син», **dъkteręka* «дочка», **vъnъkъ* «внук», **bratъ* «брат», **sęstra* «сестра» та інші, більшість з яких має індоєвропейські витоки. Переважно праслов'янськими за походженням є терміни на позначення віддаленої споріднено-

для якого попередні кровні стосунки невістки були невідомими й неактуальними.

Отже, праслов'янська сім'я як основа родоплемінного ладу була численною за кількістю її членів і включала родичів як мінімум трьох поколінь (< псл. **koŕělo* «покоління»); батьків (дідів і бабусь), їхніх дітей (синів і дочок) та внуків. Розширення сім'ї і входження до певного роду мало важливе значення для племені, про що свідчить функціонування спеціальних термінів на позначення всіх її членів на будь-якій стадії розвитку. Реконструйовані мовні свідчення, збережені рештки від поселень з великими родинами, культ роду й плодючості тощо свідчать про важливу роль сім'ї в становленні праслов'янського етносу, давніх слов'янських племен і народів.

Праслов'янське суспільство мало родоплемінний характер, тобто основними формами колективного об'єднання були роди й племена. Кожне плем'я (**plemь*) на початку складалося або винятково з генетично пов'язаних родів, або переважно з таких. Кровно пов'язаним родом була властива взаємопідтримка, а всередині родів кожен член оберігав іншого за принципом родової помсти (**meŕь*). Водночас дуже часто і племена формувалися не лише за родовим принципом, а й за територіальною ознакою: сусідні роди незалежно від кровних зв'язків об'єднувалися в спільні племена. Це були племена з однаковим способом життя, віруванням, мовою, на основі чого формувалася племінна етномовна спільність. Об'єднані однаковими матеріальними й духовними цінностями, праслов'янські племена утворювали народ (**narodъ* «народження; те, що народилося»). З початком другого Великого переселення народів у IV ст. праслов'яни з метою самозбереження в умовах захисту своїх (**zboŕь*) земель від чужих (**čudŕь*) племен, а також жорсткої боротьби за нові території змушені були вступати в тимчасові або тривалі союзи з іноземцями. Деякі союзи були не тільки вимушеними, а й насильницькими, у зв'язку з чим у новоствореному конгломераті перемагав численніший і сильніший народ (пор. підкорення частини склавинів й антів у VII ст. тюркськими племенами булгар, які з часом поступилися слов'янам чисельністю, способом життя, культурою і мовою, асимілювавшись з ними).

Родоплемінне суспільство мало свою структурну організацію. На чолі роду стояв його старійшина, яким, напевно, був **dědъ* (пор. культ. *діда*, *дідуха* «снопа пшениці чи жита, який ставили в почесному куті хати» і такий анахронізм в армії, місця позбавлення волі тощо як *дідашци-*

сті або інших видів кровного зв'язку: **razuŕьkъ* «пастух», **radъkterica* «падчерка», **koruŕь* «позашлюбна дитина», **struŕь* «дядько по батькові», **uŕь* «дядько по матері», **robatimъ* «названий брат», **bliznъ* «близнюк», **zgotъ* «сирота», **seŕiady* «сукупність дітей, рабів, слуг, які живуть у домі» та ін. Пов'язані родинними стосунками люди мали назву **blizъni* «близькі», а рід об'єднував предків (псл. **regŕьkъ* «той, хто був перед тим, стосовно кого обчислювали спорідненість») і нащадків (**roŕьomъkъ* «той, хто буде після того, стосовно кого обчислювали спорідненість»).

Праслов'янські **rodъ* «рід, сім'я» (< і.-с. **ordŕi* «рости, родити»), **seŕmьja* «сім'я» (від **seŕmь* «працівник, слуга, домохазяець» + **ja*), **rodina* «сім'я, рідня» поширювали й на інших осіб чи стосунки між ними. Основою будь-якої сім'ї становили чоловік і жінка, яких називали синонімічними назвами **mъŕь*, **zbrъŕь* і **zъna*, **zbrъŕьga*. У той час існували також спеціальні позначення молодих людей, які готувалися створити сім'ю: **zēniхъ* «наречений» і **nevēsta* «наречена» (з псл. **ne* «не» + **vēsta* «відома», букв. «не відома для сім'ї нареченого»), яку викрадали з іншого роду або племені з пізнішим її викуном (елементи цього ритуалу збереглися у весільних обрядах деяких слов'янських народів). Неодруженого чоловіка називали іменем **xolsta(jь)* «холостий», а той, хто втратив дружину або чоловіка, відповідно, **vъdovъ* і **vъdova*.

Унаслідок створення сім'ї представниками різних родів у близькі стосунки вступали між собою члени родини нареченого й нареченої, чого не було в індоєвропейських племенах. Батьків дружини називали **tsŕьbъ* і **tsŕьja*, батьків чоловіка — **svetŕь* і **svetŕьgu*, а одружених дітей цих батьків — **zŕьbъ* «зять» і **nevēsta* «невістка». Ця назва функціонувала переважно на початку шлюбу, а після повноправного входження невістки в сім'ю чоловіка її змінювала **slъzъ* «сноха», яка утворена, напевно, від псл. **zъlъ*, букв. «синава, дружина сина». Їхні рідні брати і сестри отримували свої назви: **zŕьbъ*, або **zŕьbŕь* «брат дружини», **dēvŕь* «брат чоловіка», **zŕьgu* або **zŕьgъ* «сестра чоловіка», **zŕьgu* «ятрівка», тобто «дружина чоловікового брата». Узагальненим позначенням для всіх них був термін **zroŕьakъ* «своєць», а їхніх батьків називали **svatъ* і **svatъja*, **svaha*.

В індоєвропейській прамові були відсутні відповідні назви родичів сестри чи доньки, бо після їх виходу заміж (частіше викрадення) вони ставали власністю іншого роду,

на). Племя очолював вождь (**vođь* «проводир, вождь»), якого слов'яни, очевидно, обирали в демократичній спосіб на вічі (**věje*). Наприкінці праслов'янської етнотомовної єдності спостерігалось помітне соціальне розшарування суспільства. З вождів родів і племен, а також жреців (**žьєсть*), які очолювали культу язичницьких вірувань, сформувалась прошарок власників раніше спільних знарядь і засобів виробництва, а землероби й тваринники залишалися рядовими членами племені. Раби у тих нечисленних слов'янських сім'ях, які їх мали, жили разом з іншими членами сім'ї. Очевидно, цим зумовлений той факт, що в праслов'янській мові функціонували як мотивацино пов'язані слова **orъzъ* «сирота; раб» і похідне **orъcъ* «дитя» (пор. д.-рус. *робя, робенокъ*, букв. «малий раб»), які називали осіб за їх соціальною чи біологічною належністю або підлеглістю главі сім'ї. Сприймають раба із сімейного погляду відображене в первинній семантиці сл. **orъzъ* «сирота», тобто «позбавлений кровних батьків», а також у спорідненних новотворах на зразок рос. *робеть* < д.-рус. *робля* «дитя» + *-ьти, робкий* < д.-рус. **робъкъ* «залежний, несміливий у діях» (букв. «як дитина»), які об'єднані поняттям «залежна від глави сім'ї особа».

Соціальне та економічне розшарування докласового суспільства, яке характеризувалося поділом на замощних і бідних, відображене і в інших словах праслов'янського походження. З'явилися назви на позначення можливої частини суспільства: **ьмерьє* «маєток, власність» (< **iměti, imati* «брати»), **statoкъzъ* «достаток, надбання», **bogatъzъ* «багатий» (в основі **bogъ* < **bhaga* «податель; той, хто наділяє добром»), споріднені **bogatъstvi* «багатшати», **bogačъ* «багач», **bogatъstvo* «багатство», **zъbožьje* «урожай», **ubogъzъ* «убогий» (букв. «без бога, без наділення»), **liхва* «майно, приріст», **zъzъbъtъkъzъ* «надлишок», **zъdъina* «надбання», яке пов'язане зі спадщиною глави роду — діда.

Про матеріальний достаток у праслов'янській мові свідчило слово **zъcъstьje* «щастя», букв. «велика частина; гарне надбання». Використана у ньому прикметникова основа **zъ-* «гарний, добрий, великий», яка після занепаду редукованих у сучасних слов'янських мовах втратила продуктивність, у праслов'янській творила й інші складні слова: **zъdъroгъzъ* «здоровий» < **zъ-* + **droгъzъ* «дерево», **zъroгъzъ* «добрий термін» (пор. **roгъzъ* «термін; доля»; **zъsmьrtь* «гарна, природна смерть», **zъnaga* «велике бажання, прагнення» (пор. **lagъzъ* «раптовий; той, що діє швидко») та ін.

Початок суспільного поділу раніше рівноправних членів племені зумовлювався їхнім соціальним статусом,

який не в усіх був однаковий. Це чітко спостерігалось в назвах людей за посадами і функціями в сім'ї, роді, племени. Крім згаданого **orъzъ* «раб; сирота», до прошарку бідних (< **bedъ* «біда» і нужденних (< **nidja* «нужда») належали: **holъrъzъ* «холод, раб, селянин», **zъmьrdъzъ* «селянин», **sluga* «слуга» та ін. До середніх і знатних, крім вождя й жерця, також належали володар, владика (**voľdyka*), хазяїн, господар (**gъzъrdъ* — ймовірно, з **zъstьbъ* «гість» і **rotis, *rodis* «господар, чоловік», букв. «гостинний»).

Загалом у праслов'янській мові існувало мало назв на позначення соціального статусу членів роду й племені, особливо правлячої верхівки, знаті, що підтверджує висновок істориків про демократичні стосунки в докласовому суспільстві давніх слов'ян, які перейшли від первіснообщинного до ранньофеодального ладу, минувши рабовласницький. Такі здавна відомі назви, як *божрин, князь, хан, лан, цар, король*, з'явилися в слов'янських мовах лише в першій половині I — на початку II тис. н. е. внаслідок запозичення.

Значно більше реконструйовано слів, які позитивно чи негативно характеризували членів роду й племені за людськими рисами: іменники **dobrodeľzъ* «добродій», **mrđьzъ* «мудрець», **korъbьzъ* «сміливець», **хитрунъ*, **gъirьzъ* «дурень»; прикметники **zъstьbzъ* «чесний», **zъrdъzъ* «гордий», **rdьrdъzъ* «вірний, відданий», **miľzъ* «милий», **rdъzъ* «радий», **zъobьlъzъ* «вільний», **zъbrъzъ* «скупий», **lєpъlъzъ* «ледачий» та ін. З ними були пов'язані ті слова, які називали стан, явище чи оцінку дій членів колективу: **zъna* «сила», **moгьzъ* «міць», **voľta* «бажання, вимога», **znaga* «прагнення», **rokoгa* «покірність», **Me-leta* «наклеп», **krьivьzъ* «винуватець, кривдник» та ін. Для правового врегулювання конфліктів, різних видів спорів (**zъroгъzъ* «спір», **zъvaga* «сварка», **koгoгa* «сварка, розбрат», **koгmola* «ворожнеча, розбрат») сформулювалися початкові правові норми, на позначення яких функціонували такі слова: **pravo* «право», **zakonъzъ* «закон», **zъrdъzъ* «суд», **rdьzъ* «рад, порадок», **kaga* «кара», **kazньzъ* «покарання».

Про демократичні стосунки в праслов'янських родах і племенах свідчить також те, що всі їхні члени працювали. Таких людей називали словами **dєlatelъ* «працівник», **tvorьzъ* «творець». На позначення трудової діяльності вживали слова **dєlo* «праця, справа», **trъdъzъ* «праця, зусилля», **orboгa* «праця, робота» (споріднене з **orъzъ* «раб»). В окремих сім'ях використовували працю рабів (переваж-

но в регіонах, дотичних до рабовласницьких держав), але їхня праця була допоміжною, а не засобом для існування власників. Більш поширеними були терміни, що називали людей за родом заняття у тій чи іншій сфері. Досвідчені майстри, які навчали інших різним ремеслам, називалися словом **učitelъ* «учитель», а процес навчання — **učiti*.

Більшість дієслів праслов'янської мови виражала значення, які стосувалися різних видів діяльності: **dъgati* «смикати», **kličiti* «згинати», **tъlbiti* «товкти», **čezati* «в'язати», **teriti* «терти», **tęti* «зрізати, відрубувати», **tositi* «точити», **dъlbiti* «добити» та ін. Переважання дієслів зі значенням загальною, а не спеціальною (фаховою) дією свідчить про обмежений характер поділу праці в праслов'янському родоплемінному суспільстві.

На позначення торговельних стосунків існували спеціальні утворення на зразок **tъrgъ* «торг» (пор. д.-рус. *торгъ* «частина міста, ринок»; д.-рус. назву поселення *Торгъ*, споріднений німецький ойконім *Torgau*, фінський *Turku*, що виник під впливом слов'яно-скандинавських торговельних зв'язків), **mѣna* «обмін», **plata* «плата» (псл. **platъ* позначало «шмат тканини, хустку», що використовувалася як платіжний засіб), **sѣna* «домовлена плата при купівлі», **dъnъ* «данна», **dъrgъ* «подарунок» та ін. Уживалися й запозичення: герм. **mūto* «сплата», **kupiti* «купити», на основі якого виникли псл. **kupъsъ* «купець», **kupra* «купівля», тюрк. **tovarъ* «майно, худоба». Пізніше, коли на зміну натуральному обміну прийшли гроші, в давні слов'янські мови проникли і такі запозичені назви, як **penędzъ* (герм. *penning* «платіжний засіб, гроші»), **denęga* (< татар. *tēnke* «срібна монета») та ін.

Примітивна військова організація, часті бойові дії відображені у військової лексичі. До цієї тематичної групи належали назви військового поняття: **bitva* «битва», **bojъ* «бій», **borъbъ* «боротьба, битва», **vojna* «війна», **streliti* «стріляти», **raziti* «вдаряти» (< **razъ* «удар»); назви військового підрозділу: **vojъsko* «військо», **dъuzina* «збройний загін», **pъlkъ* «натовп, полк», **jata* «комора; охорона», **četa* «чота, загін»; назви воїнів: **vojilo*, **vijakъ* «воїн, вояк», **bojъsъ* «боєць», **strelъsъ* «стрілець», **lōsъlkъ* «лучник», **korjъnikъ* «той, хто метас спис»; назви зброї та військового спорядження: **dъsрѣхъ* «військове спорядження», **mѣsъ* «меч», **bъltъ* «стріла, метална зброя», **korjъe* «спис», **čitiъ* «щит», **šelmъ* «шолом», **pъrogъ* «прапор»; назви, пов'язані з противником, ворогом: **vъrgъ* «ворог», **pъlnъ* «полон», **tjudъ* «чужинець», **protivъnikъ*

«противник»; назви рис воїнів: **xorъbrъ* «хоробрий», **dъbъlъ* «доблесний», **dъrъžъ* «дерзновенний», **xutъrъ* «хитрий, швидкий» та ін. Окремі слова цієї групи стосувалися не тільки воєнної, а й інших сфер, зокрема мисливства (**lofъsъ*, **strelъa*, **dъrъžъ*, **xutъrъ*), правової сфери (**sъrgъ* «судерник») та ін.

Мирні переговори або перемир'я праслов'ян з іншими племінними народами позначали словом **mirъ*, а стан постійного миру — синонімічним словом **pokojъ*. Суспільство називали словом **sъpsѣdъ*, а чужинців, крім прикметника **tjudъ*, називали ще іменником **gostъ* «гість; заморський (іноземний) купець», семантика якого свідчить про переважно позитивне ставлення праслов'ян до іноземців (пор., наприклад, *hostis* «ворог, противник» у мові латинян). Етномовні об'єднання племен виражали або самоназви (наприклад, себе слов'янські племена називали етнонімом **slōvѣn(in)ъ*, за латинськими записами **sklavēnъ*), або назви, які надавали сусіди. Слов'яни називали германців, а може, й усіх іноземців, терміном **lѣtъsъ* «німій» (за цією ознакою багато вчених пов'язує зі словом етнонімом *slōv'ani*, букв. «ті, що володіють словом, зрозумілою мовою»), а їх сусідні народи називали по-своєму — *венедами* (кельти германці), *антлами* (іранці). Праслов'янам були відомі ще такі етноніми: **grъkъ* «грек», **idъzъ* «євреї», **skoltъ* «сколот, скіф», **obr(in)ъ* «авар(ець)», **jъtvęzъ* «тв'яг» та ін. Порозумінню між давніми слов'янами й чужинцями сприяли перекладачі (**tълmъsъ*), роль яких у зяичницьку добу часто виконували волхви.

Житло, побут, їжа. Схильність слов'ян до осілого способу життя спонукала їх до освоєння насаперед лісостепу й поліся. На цих землях вони зводили своє житло, використовуючи характерні для місцевості природні умови й матеріали: глину, дерево, пруття. Найдавнішими його типами були: землянка — викопане в землі житло, яке іноді виступає над поверхнею, і напівземлянка — житло, нижня частина якого заглиблена в землю, а верхня знаходиться над землею.

Землянка являла собою прямокутної форми вириту яму з корисною площею від 10 до 25 м², яку з середини обкладали деревом чи обплітали гіллям й обмазували глиною. Одно- або двоскатний дах мав стріху (*strѣxa*). На висоті приблизно 1,5 м його перекривали дерев'яними стропилами (**stropъ*) і застеляли зверху дерном (**dъrnlъ*), травою (**trava*), комшием чи житньою соломкою (**solma*). По периметру землянки залишали глиняні виступи для

сидіння, які отримали назву *призьба* (< *pri + jstǫba). З північного боку в куті (*kǫtǫ) на незначному підвищенні виставляли п'яч-кам'янку, а з південного залишали отвір, який служив дверима й джерелом світла. Вікон у найдавніших землянках зазвичай ще не було.

Напевно, від високорозвинених трипільців прото-слов'яни навчилися зводити напівземлянки. Напівземлянки як найдавніший тип наземного житла будували переважно найпрацьовитіші, найсильніші та найзаможніші сім'ї. Напівземлянки мали площу від 15 до 60 м² при висоті стін понад 2 м, тому серед них нерідко траплялися дво-, а подекуди й трикамерні будівлі з першими прорізами ними у стіні вікнами (*okalo «вікно», букв. «подібне до ока»), які включали кімнату з кутом і дідухом, сніги (*sěly) і кліть (*klěty), що прибудовували до снігів.

У праслов'янській мові функціонувало кілька назв житла, які важко пов'язати з певним типом — землянкою чи напівземлянкою. Індоевропейським за походженням є слово *domъ* «дім». Уживали також: германського походження *jstǫba «ізва; ярусне приміщення, яке опалюється»; іранського походження *xata «хата», яке запозичене через давньоюгорське посередництво на позначення будівлі, що починалася безпосередньо на землі; *xuzъ, *xuzja «дім, хижа»; *xalupa «халупа» з псл. *xal- «кущі біля води» + *ura* (пор. лат. *salix* «лоза»), тобто «плетена з пруття хижина»; *kǫtja «куча, дім», початково «кут на схилі горба або гори, прикритий листям і гіллям»; *jata «комора; охорона».

Слово *veža* «вежа» (< *vez-ja), яке нині позначає один із видів будівель, нерівно називало віз з прилаштованим на ньому наметом або інше рухоме житло у формі намету чи юрти. Таке житло було необхідне праслов'янам тоді, коли їм доводилося мігрувати в пошуках країн земелі. Можливо, воно запозичене від кочових народів. Загострена форма й підвищення над землею зумовили закріплення слова *veža* в слов'янських мовах за замками, висотними будинками тощо. Укріплена дерев'яна будівля у праслов'ян мала назву *xolmъ (пор. ст.-сл. *xralъ*, укр. *хороми*).

Наприкінці праслов'янської спільноти поблизу житла почали зводити будівлі для домашніх тварин: *xlěty «хлів», *obora «обора», *kolnъ «конура», *kǫtixъ «хлів для дрібної худоби; свинарник». Простір навколо дому з усіма іншими будівлями і подвір'ям, який обносили тинами, утворював двір (*dvortъ). У дворі часто викопували колодязь (*koldedъ, пов'язане з герм. *kalding* «джерело»), а

при вході до нього ставили ворота (*vorta). Своє житло праслов'яни зводили неподалік одне одного. Так виникали поселення, які називали словом *vьsь «село». Якщо поселення було укріплене й огорожене палями (*palja), то воно утворювало *gorǫzъ «город, місто».

Побут (*byty «майно, домашні речі») праслов'ян був простий і зручний. Важливим його елементом було вогнище (від *ogъ «вогонь»), яке обігрівало (*grěti «гріти») все приміщення, забезпечуючи сім'ю необхідним для виживання телом (*teplo). Вогнище зазвичай оформлювали у вигляді кам'яної печі (*pektъ «піч»), у якій для зігрівання й приготування їжі палили полна (*polělo) й вугілля (*ogibъ). Так з'явилися слова *žargъ < *gěrgъ «жар», *zola «попіл», *sadja «сажа», *čadъ «чад», *dymъ «дим», *jeskra «іскра», *rožarъ «пожежа» та ін. Первісні слов'яни добре усвідомлювали силу й небезпеку вогню, тому вселяли йому поклонялися.

З предметів побуту основними були невибагливі меблі, які виробляли з дерева: *stolъ «стіл», *lava «лава», *loze «ложа», *polica «полиця», *krěslo «крісло», *skinja «скриня». Посуд (*sǫdъ) виробляли переважно з дерева та глини. В побуті використовували чашку (*časa), миску (*misa), блюдо (*bludo), черпало (*čьpradlo), жбан (*čьbanъ), котел (*kǫtělъ), відро (*vědro), цебер (*čьbьrgъ), корито (*koryto), жолоб (*čьlьbъ), глечик (*gъlьkъ) та ін. З глини посуд ліпили (*lěpiti), а з дерева — видовбували (*dъbьti). Їжа (*ěda) праслов'ян була тваринного і рослинного походження: м'ясо, молоко й мучні вироби. М'ясу їжу, кістки від якої знаходять у найдавніших археологічних пам'ятках, готували як з диких тварин і птиці (олень, кабана, бика, тетерева та ін.), на яких полювали, так і з домашніх (свині, теляти, гусей та ін.), яких розводили у власному господарстві. В окремих племенах існували забобони щодо вживання м'яса (*měso) з деяких тварин або птахів. Так, із забобонних міркувань (страх народити сліпих, взимку білого кольору) деякі праслов'янські племена не вживали м'яса із зайця (*zajecъ). У X ст. арабський мандрівник Ібрагім Ібн Якуб свідчить, що західнослов'янські племена з таких міркувань довго не вживали курячого м'яса.

М'ясо, особливо яловичина (*govečina), було найважливішим компонентом харчування праслов'ян у скотарській період, тому навколо тварин (переважно корови чи бика) відбувався язичницький ритуал жертвопринесення і племінне весілля — створення сімей у день весняного сон-

яловичина (*govečina), було найважливішим компонентом харчування праслов'ян у скотарській період, тому навколо тварин (переважно корови чи бика) відбувався язичницький ритуал жертвопринесення і племінне весілля — створення сімей у день весняного сон-

постояння. Вживали також оленину (**olenina*), оселтрину (**osetritina*). М'ясний чи рибний навар називали юшкою: **(j)uka*, **(j)učka*.

З продуктів тваринного походження вживали також: сало (**sadio*), жир (**žirg*), яйце (**aje*), шкварки (**skvaga*), студенець (**džegva*) та ін.

Із використанням худоби для доїння молока в раціоні слов'ян з'явився сир (**syrg*), квасне молоко (**melko*), сметана (**zmetala*), масло (**maslo*). Вживали переважно коров'яче молоко, але доли також кіз, буйволиць, а в пізніше освоєних гірських районах — овець.

Основними продуктами харчування для праслов'ян, що проживали на рівнинних землях лісостепу й полісся, стали виробити з борошна (**bol'zmo*), або муки (**moka*), яку отримували із зерен пшениці, жита та інших рослин, використовуючи жорна (**žytny* < **žytnis* «ручний млин», букв. «те, що меле»). Мука і випечений з неї хліб (**xlébz*) були й залишаються повсякденними продуктами харчування у слов'ян.

Тих, хто випікав хліб, називали пекарями (**pekarь*). З муки випікали хліб різної форми: колобок (**kolbъ*), калач (**kolac*), коровай (**kogajъ*). Пекли також млинці (**mlinz*, **mlinъ*), варили галушки (**komъ*). З вівсяної муки зазвичай готували кисіль (**kysělъ*). Зернові культури широко використовували для приготування різних круп (**krupa*) і каш (**kaša*). Провідне місце тут посідало просо (**proso*), з якого виробляли шпоно (**ryšelo*). Споживали також горюх (**gorycha* < **goryč* «тертий»), боби (**bobъ*, **bobo* — звуконаслідувальне). До різних продуктів і страв додавали олію (**olějъ*), солод (**soldъ*), дріжджі (**džždža* < **džozgija* «гуща, вижмики»), сіль (**solъ*), зелень (**zelnina*), приправи з ріпи, часнику, цибулі, моркви тощо.

Загалом раціон у праслов'ян був небагатим, а страви примітивними.

Одяг, тканини, прикраси. Незалежно від віку, статі, пір року, місцевості одяг у праслов'ян був простим й одноманітним. Це було зумовлено двома чинниками: 1) характерним для лісостепу і полісся помірно теплим кліматом улітку й холодним узимку; 2) винятково природним матеріалом, з якого шили (**žit*) верхній і нижній одяг (**oděja*), головні убори, взуття (**obuvь* < **obuvati*: **obuti* «надівати взуття»).

Зважаючи на те що в стару еру для виготовлення одягу праслов'яни рідко користувалися виробами ткацтва, яке загалом було відоме їхнім пращурам ще від трипільців,

основним матеріалом для одягу й взуття була продукція тваринного походження: шкура, вичинкою й обробленням якої займалися кожум'яки, вовна, хутро. Зшитий з такого матеріалу за допомогою шкрянних чи вовняних ниток одяг первісних слов'ян був примітивним. Скупі археологічні та історичні свідчення II—I тис. до н. е. дають підстави припустити, що в цей час праслов'яни ще не користувалися одягом, зшитим з тканин, який носили в цивілізованих державах півдня. І лише із середини I тис. н. е., коли внаслідок розширення праслов'янських територій, особливо на південь, слов'яни потрапили в умови теплішого клімату й пізнали спосіб життя цивілізованих народів, вони відчували переваги зшитого з тканин одягу, який уміло поєднували зі шкряними та хутряними виробами.

Очевидно, саме в цей час з'явилася більша частина різноманітних видів одягу та його елементів з відповідними назвами: шуба (**šuba*), кожух (**kožuchъ* < **koža*), сорочка (**sorьka*, **kosulja*), плащ (**placъ*), робочий одяг (**rybъ*, пізніше *rubaxa*, **dripra*, пор. укр. *забриланий*), сукня (**syknja* «верхній чоловічий або жіночий одяг, зроблений із сукна, тканини»), корона, вінок (**věncesъ*), шапка, покриття на голову (**serьcъ*), рукавиці (**roscavica*), черевики (**čegrybъ*), взуваючи які, намотували на ноги онучі (**onučja*), та ін. Відбулося більш очевидне протиставлення деяких елементів одягу для чоловіків (**logavicy*, **gatji* «штани») і для жінок (**plaxta* «плахта»). Відомі були в той час і назви елементів одягу: **rykarъ* «рукав», **torъ* «торочка», **rojarsъ*, **rytny*, **pegyezslo* «різновид пояса», **klintъ* «застіжка», **xolca* «штанина». Взуття шили шевці, чоботарі (**žьвьcъ*), а одяг — кравці (**kravьcъ*).

Із захопленням балканських земель одяг слов'ян під впливом греко-римських традицій став елегантнішим, легшим (тоді ввозили гедваб, едwab і шовк), різнобарвним (до того у слов'ян панували білий і сірий кольори). В добу середньовіччя з'явилися назви нових видів одягу і взуття: *лорты* «штани», *шати* «одяг», *шуніка* «коротка сорочка із застібками», *шалки* «головний убір», *хустя* «хустка; тканина», *лалти* «взуття, виготовлене з лика» та ін.

Ще пізньоєвропейські скотарсько-хліборобські племена на культури кулястих амфор і культури шнурової кераміки, частина з яких утворювала протослов'янський елемент, знали прядіння (< **pręsti*) й ткацтво (< **tъkati*). Ці види діяльності набули розвитку в протослов'ян після їхніх контактів з трипільцями. Матеріалом для прядіння й ткацтва слугували льон, конопля й вовна. Основним

інструментом прядіння було веретено (**vertelo* < **vertěti* «вертати»), яким сукали (**sikati*) волокно, намотуючи (**motati*) на нього нитку (**nitъ*). Прядли жінки, яких називали пряхами (**prędka*).

У ткацтві використовували станки (**stane*), вертикально розташовані примітивні кросна (**krōsno* «те, що крутиться» < **krēt-sno* < **krēt*: *krēt* «крутити, обертати»), які приводили в дію винятково руками. Нитки на верстаті снували (**slōvati*) і збивали в полотно (**roftьno*), яке намотували на основу. Тканина ще мала назву *plam* (**platъ* «кусок матері»), можливо, споріднену з *полотно*.

Прядіння і ткацтво були проміжними заняттями в діяльності праслов'ян. Займалися цими справами жінки й дівчата переважно в зимовий час. Нитки використовували в ткацтві, а також для зшивання тканин і шкіри.

Тканинами застеляли місця, де спали чи сиділи (**postelja* «постіль»), накривали чи закутували від холоду (**reina* «пелена, покривало»). Надійнішими були шкряні виробы чи просто вичинена й вишупена шкіра домашніх тварин і звірів, тому ткацтво в доісторичні часи не набуло у праслов'ян високого розвитку. Лише в добу середньовіччя воно перетворилося з допоміжного заняття на окремий вид ремесла. З цим пов'язана корінна перебудова ручних вертикальних кросен на горизонтальний ткацький верстат з педалями, що зумовило розвиток килимарства та інших сусуптних галузей ремесла: краєцтва, вишивки тощо.

Праслов'яни виготовляли також прикраси. Матеріалом для прикрас — пластинок, браслетів, перснів (**pręstь* < **pręstъ* «палець»), намиста (**ožerbtje* < **gьrdlo* «горло») тощо — слугували зуби й кості впольованих звірів, золото, мідь, бронза, оброблений камінь тощо. Помітний вплив на форму і зміст праслов'янських прикрас справили скіфи, які культивували скіфський звіриний стиль: різнокольорове зображення півнів, жар-птиць, зозуль, павичів, коней та інших птахів і тварин на тлі багатого рослинного орнаменту, що знайшло відображення насамперед в українському декоративному розписі, в кийвських змійовиках, браслетах і колтах тощо. Балканські та греко-римські впливи закріпилися в стилі прикрас південнослов'янських народів, а германські, кельтські й балтійські — в прикрасах західних слов'ян. За соціального розшарування слов'ян, формування можливої верховки суспільства прикраси, особливо із золота, діамантів, виконували роль невід'ємного атрибута наближених до влади людей. Ними оздоблювали шуби, корони, скіне-

три, чоботи, шати тощо. Простий люд обмежувався прикрасами з доступного йому матеріалу, декоративними виробами, вишивкою.

Сільськогосподарське виробництво, транспорт. Передумови розвитку сільського господарства у праслов'ян мають глибокі корені. Ще в епоху енеоліту (мідно-кам'яного періоду IV—III тис. до н. е.) пізні індоєвропейці використовували волів як тяглову силу для обробітку землі ралом (биків одомашнили після VI тис. до н. е.), приручили коней, яких використовували в період переселення на євразійські простори, одомашнили свиней, кіз й овець, розводили собак (ця тварина була приручена людьми першою — прибіл. у VII тис. до н. е.). Оскільки цих тварин розводили і сусідні з індоєвропейцями триплідці, то праслов'яни від Середнього Дніпра до Прикарпаття перейняли разом із землеробством їхній досвід скотарства й розвивали його в умовах степу та полісся. Саме в бронзову добу (III—II тис. до н. е.), коли на основі індоєвропейських племен зароджувалися і формувалися окремі етноси, в т. ч. й праслов'яни, відбувся перший поділ праці, який супроводжувався переходом від матриархату до патріархату, зміною родового ладу територіально-родовою громадою і розмежуванням хліборобства та скотарства. Отже, праслов'яни перейняли від своїх попередників і сусідів землеробство й скотарство як відносно самостійні галузі господарювання, що становили основу їхньої економічної діяльності.

Малозаселені території лісостепу й полісся в доісторичні часи давали змогу давнім слов'янським племенам через 2—3 роки переселитися на інші землі після виснаження тих, на яких вони проживали. При цьому нові землі освоювали поблизу, а переселялася на них зазвичай лише частина відібраних вождем або волхвом членів родин, що забезпечувало збереження осілого способу життя, перективну демографічну ситуацію, необхідні етнокультурні зв'язки і здатність захистити племенні території від чужинців.

Такі ознаки напівкочового способу життя відзначав у праслов'ян Прокопій, який у «Війні з готами» писав: «...Вони жили... розсіяно окремими селищами. Тим-то їм і землі треба займати багату». І лише після захоплення значних територій Балканського півострова й Балтійського узбережжя напівкочові слов'яни, керуючись інстинктом самозбереження (насамперед через загрозу аварів і германців) і прагненням до раціонального господарюван-

ня, почали створювати постійні поселення, укріплені огорожами, земляними валами, ровами тощо.

Завойовуючи землі лісостепу й полісся, праслов'яни часто змушували були освоювати ділянки родючого ґрунту в лісі та чагарниках, спалюючи чи вирубуючи й очищаючи їх від коріння, пнів і дерев. Такі місця називали пасікою (**pasěka* «місце, де висічено ліс»), рубежем (**rubězъ* «рубань; висічена межа»), попелом (**popelъ*: **peretъ* < і.-е. **pel-*: *ro-* «палити»), пізніше — згаром (**zgarъ*: *zgorъ*). Удобрені попелом вони давали гарний урожай. Спеціально підготовлені для обробітку й використання ділянки землі мали свої назви: поле (**polje*), нива (**niva*), ляда (**lědo*). Між цими ділянками або всередині них могла проходити межа (**medja*), а їх відгороджували (**ogordъ*, **gorodina* «город, огорожа»), позначаючи землю віхами (**věxa*) або тичками (**tyčъ* < **tykati* «втикати, встромляти, штовхати» і т. ін.).

Землю праслов'яни обробляли волами, яких використовували як тяглову силу, запрягаючи в рала (**radio* < **ordlo*), пізніше — в дерев'яні плуги (**plugъ*). Волів запрягали у ярмо (**jarъto*) або іго (**igo*: *juga*).

Вирощений урожай обробляли й збирали спеціальними знаряддями. Крім плуга, використовували соху (**soxa*), леміш (**lemešъ*), борону (**borna*), мотыку (**motyka*), яка до використання волів і рала з IV—III тис. до н. е. була єдиним знаряддям обробітку землі в індоєвропейців, «грабл» (**grabja*). У лексичі праслов'ян з'явилися слова: **orati*, **rahati* «орати», **borzda* «борозна», **sejati* «сіяти», **jarica* «ярві», **jarъ* «ярина» тощо.

Із зернових і бобових культур найпоширенішими були жито (**zito*), просо (**proso*), ячмінь (**esъny*), овес (**ovsъ*), сочевиця (**soševica*), горох (**gorxъ*), боб (**bobъ*). З городніх рослин давні слов'яни найчастіше вирощували ріпу (**rěpa*), редьку (**redьky*), моркву (**mъrky*: *mъrxu*), тикву (**tyku* < **tykati*, букв. «та, з якої видовбуть середину»), мак (**makъ*), який вважався символом плодючості, часник (**česnъ*), цибулю (**lukъ*), кріп (**krpъ*, або **krpъzъ*), гірчицю (**goricha*: **gorica*), хрін (**xrěnzъ*), хміль (**xъmelь*). Для виготовлення тканин вирощували льон (**lьnzъ* — назва з індоєвропейськими витоками) і коноплю (**konopja*).

З'явилися нові слова, пов'язані зі збором урожаю: **zьrno* «зерно», **kositi* «косити», **kosa* «коса», **zeti* «жати», **zьrъ* «серп», **zьtva* «жніва», **kolъzъ* «колос», **znoръ* «сніп», **korъ* «копа» та ін.

Після активних контактів з греками, римськими провінціями й германськими племенами в середині I тис. н. е.

давні слов'яни почали вирощувати також фрукти і ягоди (**agoda*). У той період лексика збагатилася новими словами: **abъzko* «яблука», **višnja* «вишня», **siba* «слива», **gъlja*: **grъlja* «груша» — давне запозичення зі східних мов, **malina* «малина», **kalina* «калина», **arъbina* «горобина», **višnja* «бузина», **ternzъ* «терен». Виноград почали вирощувати лише з VIII—IX ст. переважно для релігійних потреб. На його позначення давні слов'янські народи використовували запозичене з латинської мови слово *вино*. Відомо ж нині назва цієї рослини та її плодів спочатку з'явився в старослов'янській мові у формі *виноградъ* як калька з гот. *weinagards* на позначення саду. З первісним значенням «сад» слово *виноградъ* проникло в церковнослов'янську мову Київської Русі.

Скотарство розвивалося в примітивний спосіб, головним чином для отримання м'яса (з биків і свиней, рідше кіз, овець, коней), вовни (з овець) або використання тварин як тяглової сили (биків, коней). З розвитком спеціалізації використання тварин, удосконаленням умов їх утримування й годівлі, початком доїння молока (від корів, рідше кіз і овець) і урізноманітненням молочної, м'ясної та сировинної продукції скотарство перетворилося на тваринництво як галузь сільськогосподарської діяльності, що на різних територіях мала певні особливості.

Як свідчать археологічні розкопки й фольклорні джерела, центральне місце в домашньому господарстві праслов'ян будь-якої місцевості займала велика рогата худоба (**goveдо*), яку спочатку використовували як основне джерело м'яса й шкіри і тяглову силу — биків (**bykъzъ*, **goveдо*) та волів (**volъ*) (кастрований бик), а з I тис. до н. е. ще і як джерело молока та молочних продуктів — корів (**korva*).

З дрібної рогатої худоби праслов'яни вирощували овець (**ovъsa*) і кіз (**kova*) для отримання вовни (**vьlna*), шерсті (**serstь*), м'яса (переважно з ягнят і козенят), молока, шкіри. Це зумовило появу нових слів: **baranzъ* «баран», **kozьzъ* «козел», **kozlъ* «козень». Овець і кіз розводили переважно на тих територіях, які межували з фракційцями, іллірійцями та іншими народами, що культивували малу рогату худобу для отримання молочних продуктів, м'яса, вовни й шерсті. Мала і велика рогата худоба (переважно ялова) була основним джерелом виготовлення шкіри, яку обробляли кожум'яки і широко використовували для одягу, предметів побутової тощо. Саме тому загальнослов'янське *кожа* «шкіра» (**koza*) виникло ще в праслов'янську добу як утворення за допомогою посесивного

форманта **ja* від основи **kog-* з первинним значенням «козляча (шкіра)».

З часом велику та малу рогату худобу почали використовувати для отримання молока, свиней (**svinlja*) — для одержання м'яса. Самців у домашньому господарстві називали кнурами (**knurogъ*), або боровами (**borъ* «кастрований кабан»). Сучасне кабан зараховують до тюркських запозичень, хоч з огляду на поширеність географічних термінів і давніх топонімів з праслов'янською основою **(s)kob-* «щось зігнуто, горбате, такувате» можливе його утворення як автохтонного діалектизму (пор., наприклад, кабак, кобан «звід печі», річки з назвою Кабан у Східному Поліссі).

У зв'язку з переважно осілим способом життя й використанням як тяглової сили волів праслов'яни майже не розводили коней (**konь*, **konnь*). Лише з часом кінь став важливою транспортною твариною, з якою пов'язані і певні культові уявлення (коня як тварину Перуна осміювали в усній народній творчості, зображали на предметах побуту і т. ін.). Очевидно, назва кінь, яка має індоєвропейські витоки, була родовою, хоч і стосувалася більшою мірою самця.

Інші тварини, назви яких існували в праслов'янській мові, були відомі переважно з переказів, а в господарстві їх практично не використовували. Це віслук (**osylъ*; самка **osylca*, дитя **osylčь*) і верблюд (**vrbodъ*), назви яких поширилися через готське посередництво від середземноморських народів. Покровителем домашніх тварин у слов'ян був бог Велес, або Болос.

Паралельно з тваринництвом праслов'яни займалися птахівництвом. Розводили курей (**kura*), гусей (**gъsb*), качок (**ota*). Птицю розводили для м'яса і яєць.

Тримали праслов'яни в господарстві і собак, які були приручені для полювання й охорони власності, та котів, які потрібні були для боротьби з гризунами. Загалом назвою собак була **ръsb* «пес», самку називали ще сукою (**suka*), а щенят — **ščenъ*. Мисливську породу називали словом **xъrtъ* «хортгий; борзгий». Кішки жили переважно в приміщенні.

Для домашніх тварин спочатку відгороджували у дворі спеціальні місця, де їх утримували і влітку, і взимку. Південно-західна частина праслов'ян, яка найбільше контактувала з балканськими племенами, використовувала поширені в господарстві сусідів *кошари* (**košara* < псл. **košь* «плетений посуд, пристосування») — обгороджений

плетеним гіллям відкритий простір (переважно для овець). На різних територіях давні слов'яни зводили криті приміщення для тварин, які мали назву *хлів* (**xlvъ*), або *стаїна* (**stajna*). Годували тварин у зимовий період сіном (худобу), зерном (птицю) чи відходами харчування (свиней, собак, котів), а в літній сезон худобу випасали (**pasti* «пастись») в спеціальних місцях (лугах, балках, урочищах і т. ін.) пастухи (**pastugъ*; слово нині застосовується на позначення священика у протестантів і католиків). Пастухи першими сповіщали про загрози, які насувалися на односельчан ззовні. Як відзначив М. Брайчевський, у цей час у середовищі праслов'ян формувався тип пастуха-воїна з багатом в одній руці і мечем у другій.

Ведучи осілий або напівкочовий спосіб життя, праслов'яни пересувалися переважно пішки. Однак виникали ситуації, коли треба було долати далекі відстані або переправляти немічних людей, дітей, різноманітні вантажі. За таких обставин давні слов'яни почали використовувати коней. Верхова їзда в них була малопоширена. Коні, а ще більше волі, були тягловою силою возів (**vozъ*), що переміщалися на чотирьох колесах (**kolo*, **koleso*).

Узимку волів або коней запрягали в сани (**sani*), які з давніх-давен використовували не тільки в господарстві, а й під час проведення різних ритуальних заходів: весілля, похорон тощо. На великих санях люди каталися. Для полювання, а також для забави з дерева виготовляли великі полози, які прив'язували до ніг з метою швидкого пересування. До найдавніших назв належать *нарти* (**na rati men*) і *лижі* (**lyži*, **lyžьse*, пов'язане з **lyžati* «ковзати по льоду, снігу»).

Водні види транспорту були малорозвинутими через віддаленість праслов'ян від моря. Водночас вони жили біля таких великих річок, як Дніпро, Буг (Західний і Південний), Дністер, Вісла, Прип'ять, Дунай тощо, тому використовували плавальні плати (**plъte*), човни (**čьlnъ* «видобаний з колоди човен») з веслами (**veslo*, **greblo*), якими гресли (**gresti* < **grebti*). Успішно освоївши річковий транспорт, давні слов'яни були вмілими моряками у другій половині I тис. н. е. на узбережжі Чорного, Азовського, Каспійського, Адріатичного й Балтійського морів. Напевно, в цей час вони освоїли *корабель* (**korabъ*). Це слово вважають запозиченням з грецької мови, хоч його могло мотивувати псл. **korъbъ* «коробка, смінь»». Пізніше слов'яни, зокрема східні, освоїли насаді й скелі.

Ремесла. Праслов'яни не обмежувалися лише землеробством і скотарством (лізніше тваринництвом). Займалися вони і ремеслами (каменярством, ткацтвом, гончарством, кушнірством, зброярством тощо). Спочатку ці ремесла були допоміжними заняттями у пануючому скотарсько-землеробському господарюванні. Виготовлення кам'яних ножів, сокир, мотик, посуду, шкіри, тканин тощо слугувало мінімальному забезпеченню людини індивідуальними предметами й засобами розведення тварин та обробітку землі.

Ще в ранню добу слов'янські племена обробляли мідь (**mědь*), срібло (**zъgьbrъ*), золото (**zolto*), олово (**olovo*) для виготовлення наконечників до стріл і сільськогосподарських знарядь праці, а також різноманітних прикрас. У другій половині I тис. до н. е. почала розвиватися металургія, основи якої праслов'яни перейняли головним чином від кельтів. Сировиною для плавки металу була руда (**guda* «руда; болотний залізняк»), поклади якої знаходилися на всіх слов'янських територіях. Плавили залізо (**zělězo*) в плавильнях — невеликих за розмірами глиняних або кам'яних циліндричних печак. Паливом слугувало деревне вугілля, жар роздмухували спочатку ковальським горном (**gъgnъ*), зробленим за аналогією до гончарного, а з удосконаленням печі цю функцію виконували ковальські міхи (**měxъ*), за допомогою яких температуру доводили до 2000 °C і вище. З переплавленого болотного залізняку (руди) одержували ковке залізо і ще не зовсім чисту сталь. Плавили (**plaviti*) руду ливарники, яких, напевно, називали рудниками (**rudnikъ*).

Розплавлений метал слов'яни обробляли двома способами: кували його в рознеченому чи холодному стані або розливали у розплавленому вигляді в спеціальні форми. Другий спосіб, власне ливарництво, був непродуктивним за примітивного сільськогосподарського виробництва, про що свідчать рідкісні археологічні факти і практична відсутність відповідної праслов'янської термінології: крім дієслова **plaviti*, існувало ще **liti* (метал). Перший спосіб став основним для слов'ян різних поколінь. Кували (**kovati*; **kuti*) залізо ковалі (**kovalbь*, **kovarbь*, **kovabь*) у кузнях (**kuznъ*), у яких на підвищенні була піч з горном або міхом. У такій печі над роздмухуваним жаром кліщами (**klěsъ*) або щипцями (**šćipъsi*) коваль розігрівав до потрібної температури залізо, а потім за допомогою молота (**molъ*) на наковальні (**nakovalbь/a*) надавав йому відпо-

відну форму, після чого занурював у воду для швидшого охолодження й загартування. Так виготовляли сокири (**sekyra*), серпи (**zъprъ*), коси (**kosa*), пили (**pila*), молотки (**molitъkъ*), кліщі (**klěsъ*), ключі (**klъiъ*), замки (**zamtъkъ*), цвяхи (**gъozgъbь*), скоби (**skoba*) та інші предмети.

Ліплення керамічного посуду руками (це робили жінки) і його обпалення у спеціальних печак було відоме праслов'янам ще з II тис. до н. е., але його становлення як окремого ремесла — гончарства — відбулося в III ст. до н. е. внаслідок освоєння гончарного круга під впливом кельтів, згодом — римлян. Відносно пізніше виготовлення глиняного посуду (**zъsъrdъ*) зумовлене ще й тим, що слов'яни успішно виготовляли його з дерева, видобуючи сокирою чи долотом і вирізаючи ножем відповідні форми (з початку нашої ери як посудину активно використовували вищезгаданий в середині гарбуз, псл. **tyku*). Щоправда, дерев'яний посуд був непридатний для приготування та підігрівання їжі, як це можна було зробити в глиняних горщиках, які до розвитку гончарства ліпили (**lěriti*) вручну. Для виготовлення керамічних горщиків (**gъgnъ*, **gъgnьъ*) і глечиків (**gъlъkъ*) використовували глину (**gъina*), до якої додавали пісок (**rězъkъ*), роздроблений камінь (**kamъ*; **kamelnъ*) або дрібно бити кераміку. Крім горщиків і глечиків, з глини виготовляли фігурки культових тварин і птахів, іграшки. Особу, яка займалася гончарством, називали гончарем (**gъgnьbъgъ*).

У другій половині I тис. до н. е. окремим ремеслом стало оброблення дерева. Бондарі (**bъdbьnarъ*, **bъsъbnarъ*) виготовляли діжки (**dъža*), бочки (**bъsъbь*), цебра (**сbьbьrъ*), корита (**koruto*), а також дерев'яний посуд. Ремісників, які виготовляли дерев'яні вироби, називали ще дроварями (**dъrvarъ*), тобто такими, що мали справу з деревами (дрова споріднене з *дерево*, але має інший ступінь вокалізації). Для виробів найчастіше брали дуб (**dъbъ*), клен (**klěnъ*), липу (**lipa*), сосну (**zosna*), бук (**bukъ*). Інші дерева (ясен, осика, явір, вільху та ін.) використовували переважно для опалення чи приготування їжі. Деревоборобники (**dъrvoborъbъ*, **dъrvorъbъ*, **dъrvarъ*) користувалися сокирами (**tororъ*, **sekyra*), пилами (**pila*), рубанками (**gъladilo*, **sъruga*), ножами (**nozъ*) тощо. З дерева вони виготовляли дошки (**dъska*), колоди (**zъrdъbь*), пруття (**prъtъ*), дроточки (**dъrdъkъ*) та ін. Вивчаючи різні дерева, праслов'яни виділяли 3-поміж них унікальні за своїми властивостями, наприклад дуб, що спричинило їх обожнювання.

Збиральництво, мисливство, рибальство, бджільництво. Збиральництво, мисливство і рибальство належать до найдавніших видів діяльності людини, яка завдяки цим заняттям виживала в жорстких умовах становлення первісного суспільства. Ці промисли були пов'язані з використанням людиною протягом десятків тисяч років готової продукції рослинного чи тваринного походження. Поширеними були такі види діяльності і в праслов'ян, які жили на сприятливих для цього землях лісостепу й полісся. Щоправда, в II—I тис. до н. е. й надалі збиральництво, мисливство й рибальство були для давніх слов'ян хоч і важливими, але допоміжними способами господарювання. Зміна характеру господарювання праслов'ян була зумовлена тим, що вони прагнули менше залежати від сезонних дарів природи, а більше розвивати основи такого виробництва, яке б давало гарантований і безперервний достаток у різних сферах життєдіяльності.

З давніх-давен праслов'яни збирали для харчування дикі ягоди брусниці (**brusynica*), ожини (**ez(e)jina*), малини (**malina*), суниці (**sunica*), а також гриби (**grivъ*, **goba*). Споживали дикі яблука (**ablъko*), горіхи з дерева (**orъxъ*) і кущів ліщини (**lěščina*), терен (**tyrta*). Варили вони листя борща (**brъščъ*), кропиви (**korpiua*), щавлю (**šavъ*). Як приправу, для лікувальних процедур, цісного запаху в приміщенні або для відлякування різким запахом збирали м'яту (**mъta*), чистець (**čistecъ*), чебрець (**čebretъ*), полин (**relynъ*; **čyrlubylъ*), хвоць (**xvočъ*). Трави з лікувальними властивостями називали зіллям (**zělъje*). Заготовляючи трави, праслов'яни вирізняли з-поміж них отруйні або з негативним впливом на людину: бєлену (**belina*), чемерицю (**čemerica*), куколь (**kъkolъ*). Деякі рослини збирали для використання в будівництві: очерет (**čertъ*), лопух (**lorulъ*), рогіз (**rogogъ*), верба (**vъrba*), лоза (**loza*).

Давні слов'яни добре знали властивості природного соку (**sokъ*) і збирали його з дерев у посуд. Сік беріз (**berza*) використовували для пиття, а сік сосни (**sojna*, **borъ*), ялини (**edle*), смереки (**smъrčъ*) у вигляді смоли (**smola*) використовували для склеювання або замазування дерев'яних виробів, а також як лікувальний засіб проти гнійних ран.

Різновидом збиральництва було добування дикого меду (**medъ*) з дупла дерева. Це одне з найдавніших занять первісної людини. Так з'явилися нові слова **бъsъla* «бджола», **тоjъ* «рій», **ubъjъ*; **ubъ* «дуплисте дерево; вулик», що

походить з і.-с. **uhl-* «порожина, труба і т. ін.», **bъrtъ* «лісовий вулик; дупло в дереві, де бджоли відкладають мед». Крім меду, давні слов'яни збирали віск (**voskъ*). Мед використовували для підсолювання їжі, виготовлення напоїв, у лікувальних цілях, а віск — для технічних потреб.

Мисливство й рибальство забезпечували праслов'ян такими продуктами харчування, як м'ясо (**mъso*) і риба (**ryba*). Споживали вони м'ясо олена (**elenvъ*), сарни (**sarna*), тура (**turъ*), кабана (**verge*), бобра (**bebrъ*; **bobrъ*), лося (**losъ*), тетерева (**tegerъ*), курішки (**kurorgъta*), перепілки (**perpeltъ*), голуба (**golobъ*), дрофи (**drogъty*), лебедя (**elbedъ. olbedъ*), рябчика (**arčebъ*) та ін. Велику кількість птахів, назви яких функціонували в праслов'янській мові, не споживали. Це яструб (**astrebъ*), коршак (**kana*), кобєць (**kobъcъ*), кречет (**krčetčъ*), орел (**orčъ*), ворона (**vorngъ. vorna*), сорока (**sořka*), ластівка (**lastovica*), чиж (**čizъ*), горобець (**gorbъje*), журавель (**žeruvъjъ*) та ін. Досить велику групу становлять і назви відомих праслов'янам риб: короп (**korpъ*), карась (**karasъ*), лосось (**lososъ*), сом (**somъ*), осетр (**esetrъ*), вугор (**ogorъ*), форель (**prъstrge*), окунь (**okulъ*), піскар (**piskarъ* < **piskъ* «піск») та ін. Уживали давні слов'яни риб'ячу ікру (**rybъra*), а також раків (**rakъ*).

Судячи з того, що для мисливців і рибалок існувала спільна назва **lovъcъ* «ловець», а мисливство й риболовля позначали одним словом — **lovъ* «ловля», можна припустити, що основним способом добування диких тварин, птахів і риби була їхня ловля. Для цього використовували сіть (**sěť*), замасковану яму (**jama*), кліюку (**kl'uka*), сальце (**silъ*), невід (**nevodъ*), вудку (**řda*) та ін. У полюванні на звіра чи птахів часто використовували собак (**prъcъ* «пес», **xъrtъ* «хорт, борзій»), а подекуди і дресированих соколів (**sokolčъ*) або яструбів (**jastrčebъ*). Полюванню за допомогою хижих птахів слов'яни навчилися дещо пізніше.

Праслов'яни використовували також шкіру тварин: кабана, лося, олена, сарни, косулі та ін. На деяких тварин вони полювали з метою отримання хутра: лисицю (**lisa*; **lisa*), ласку (**lasica*), бобра (**bebrъ. bobrъ*), видру (**vidra*), білку (**beveřica*), зайця (**zajčъ*). Щодо вовка (**vъvъkъ*) і ведмедя (**medečъ*), то цих хижаків оберігали культові уявлення. Особливо це стосувалося ведмедів, з якими важко було впоратися, тому залишалося лише їх задокументувати й

уникати. Цим пояснюється розвинення у праслов'ян еффе-мієм (пом'якшений вираз), унаслідок чого відому ще з індоєвропейських часів назву **g. kros* (грец. *αρκτος*, лат. *ursus*) замінили власне слов'янським композитом **medьbь* «медоїд», тобто «любить їсти мед».

Негативне ставлення у давніх слов'ян було до земноводних, плазунів і черв'яків, яких не використовували в їжу. А п'явку (**rijuica*) застосовували з лікувальною метою. Інші викликали переважно гидливі почуття: змія (**zъja*), полоз (**rolzъ*), вузь (**oъъ*), ящірка (**asъerъ*: *asъerisa*), жаба (**zaba*), черв'як (**ъьгубъ*), глист (**glistъ*) тощо. Невипадково істоти «нижчого світу» часто асоціювалися з темними силами, злом (наприклад, образ Змія у фольклорі), хоч в інших народів, зокрема Східної Азії, змії глибоко шановані й уособлюють найкращі людські риси.

Первісну стрілецьку зброю — лук з тятивою, стріли, спис — праслов'яни застосовували і в мисливстві, і у військових сутичках. Такий спосіб добування дичини був ефективнішим, але мав і свої недоліки, пов'язані з пошкодженням шкіри тварин та їхнього хутра. Крім того, вбиту стрілою чи списом тварину доводилося відразу споживати, а пійману звірину (особливо молодняк) могли утримувати ще певний час у домашніх умовах або й приручити. Щоправда, давні слов'яни вмали солити, сушити і в'язити м'ясо та рибу, зберігаючи їх тривалий час.

За землеробсько-скотарського господарювання тваринництво поглинуло мисливство, яке з часом перетворилося на захоплення чи розвагу. Рибальство з виходом давніх слов'ян до моря, західних — до Балтійського, південних — до Адриатичного і східних — до Чорного, розвинулося в окремі промисли.

Отже, реконструйована лексика праслов'янської мови є важливим джерелом пізнання матеріальної культури давніх слов'ян, яка формувалася з розвитком двох основних галузей виробництва — землеробства і скотарства (пізніше тваринництва).

Біодображення у мові духовної культури давніх слов'ян

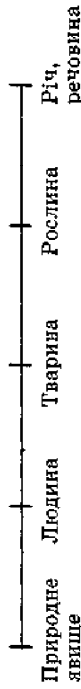
Духовна культура праслов'ян (звичай, вірування, етичні та естетичні норми тощо) відображена у фольклорі, літописних згадках, обрядах і звичаях, що переважно супроводжуються вербальними ритуалами та коментарями

ми. Тому саме мова є основним засобом збереження і відтворення давніх (за суттю язичницьких) уявлень слов'ян про вироблені багатства поколіннями духовні цінності.

Основні засади уявлень давніх слов'ян про навколишній світ

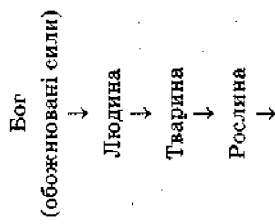
Багатоюковий досвід виживання первісної людини за умов стихійних лих, жорсткої конкуренції з іншими племенами навчав її чітко визначати своє місце й поведінку в навколишньому світі. Ще не вмюючи пояснити причини й наслідки всього, що відбувається в природі, вона на підсвідомому рівні відчувала себе органічно пов'язаною з нею. Основою уявлень давніх слов'ян про природу й створення ними матеріального світу був сформований багатства поколіннями народний (етнічний) світогляд, який виражався у формі колективних вірувань, обрядів і звичаїв.

Базовою особливістю народного світогляду в його найдавніших виявах був а і є р а х і з м. — невідокремлювання органічної й неорганічної природи, живої й мертвої матерії, людського й нелюдського, відсутність характерної для світосприйняття сучасної людини ієрархії між «вищим» і «нижчим». Навколишній світ сприймався ранніми праслов'янами як гармонійно організована сукупність взаємозалежних елементів, у якій людина посідала рівнозначне з іншими представниками природи місце.

Рівноцінність сприйняття природного, людського, тваринного, рослинного й неорганічного як одна з найскравілих ознак первісного світогляду стала основою давніх народних уявлень, образів і культів. Звідси збережені в народній свідомості такі уявлення-образи, як сніп-дід, дівчина-колюча, дівчина-тополя, царівна-жаба, вогонь-мати, коза-збіжжя, людина-камінь та ін. Водночас праслов'яни звичайно усвідомлювали свою залежність від природних явищ, тому розвивалося обожнення і постуловий перехід до ієрархічного світосприйняття з виділенням «вищого» та «нижчого». Внаслідок цього раніше «лінійно» сприймані елементи навколишнього світу поступово трансформували-

ся в уявленні слов'ян у «вертикальню» (ієрархічно) організовану структуру, на вершині якої знаходилися спочатку обожнені надприродні сили, пізніше — людиноподібний бог, далі — людина, що підпорядковує собі тварин, рослини та неорганічну природу. Згодом схема світосприйняття дохристиянських слов'ян набуває ієрархічного вигляду, що остаточно закріплюється в їхньому уявленні з прийняттям християнства.

Будучи аієрархічним, найдавніше слов'янське світосприйняття природно розвинулося в родову за своєю суттю. Це означало, що кожен елемент навколишнього світу, кожне явище і кожен акт сприймали як елемент спільного роду, родову явище й родовий акт, а будь-який результат — як вияв діяння роду й родових взаємин, на характер яких могли впливати лише «вищі сили». В такому разі, наприклад, успіх полювання залежав не тільки і не стільки від уміння мисливця, а насамперед від доброзичливості та приязності тварин чи птахів як лісових родичів, удала рибалка — це родинне порозуміння й приязнь між рибалкою та рибою. Залишки родинних уявлень про такі стосунки «співчасників» навколишнього світу дійшли до нас в образах вовчика-братика, лисочки-сестрички, гусей-лебедів, яблуні, яка люб'язно схилиє свої гілки з плодами до налаштованих по-родинному відвідувачів, у звичай звертання до лікарських рослин з проханням поділитися своїми плодами й цілющою силою тощо.

Родові уявлення поєднуються з просторово-часовими, тому в народному світогляді всі явища й акти сприймали як такі, що приходять і відходять у певному місці та в певний час. Так давні слов'яни сприймали прихід і відхід батьків (родителів), природну смерть яких усвідомлювали як добру (пор. псл. **zemььь* із **sz-* «гарний, добрий» і

**mььь* «смерть, кончина»); прихід і відхід шір року, у зв'язку з чим зустрічали весну і проводжали осінь, ознакою яких був приліт і відліт птахів; прихід і відхід хвороби, до якої зверталися як до члена родини, щоб вона швидше поверталася туди, звідки прийшла, тощо.

Окреслені засади уявлень давніх слов'ян мають ще індоєвропейські витоки, про що свідчить подібність багатьох вірувань, обрядів і звичаїв у різних народів світу. Вони стали основою язичницького вірування, а значна частина тогочасних уявлень збереглася в давньому слов'янському фольклорі й навіть проникла в пізніші християнські звичаї та обряди.

Язичництво як вияв давніх уявлень про навколишній світ

Повна залежність від стихійних сил і фізична безпорадність перед ними спонукали давніх слов'ян до спроб якимось чином уплинути на природні явища. Вони зверталися до тих сил, що визначали погоду, крайніми виявами якої були або зливи з градом і громом, або засушливе літо зі спекою й пожежами. Сформований під позитивними й негативними впливами духовний світ давніх слов'ян найвиразніше відобразився у релігійній системі, яка отримала назву **я з и ч и ц т в о**.

Язичництво — релігія, що виникла стихійно і ґрунтувалася на обожнюванні природних явищ, тварин, рослин тощо.

Залежно від об'єкта обожнювання виділяють кілька періодів язичництва: поклоніння воді (водопоклонство), вогнепоклонство, землеробський (рослинницький), скотарський (тваринницький), ідолопоклонство.

1. Поклоніння воді. Це найдавніший період язичництва. Вода була життєво важливим і водночас найгіршим для первісної людини явищем. У разі стихійного лиха від води, граду й грому язичники здійснювали ритуальні обряди й заклинання, які відобразилися в найдавнішій слов'янській міфології. З іншого боку, вода була невід'ємною умовою виживання людини. Тому давні слов'яни глибоко шанували її, поклонялись їй, приписували особливу животворну очищувальну силу. Воду використовували знахарі для лікування і в господарстві як цілющий засіб (пор. образ «живої» та «мертвої» води в слов'янському фольклорі). Звідси уявлення про прямиий зв'язок земної

води з водою небесною — дощем, якого в разі посухи закликали різними магичними діями з водою. Ці обряди і ритуали частково збереглися в слов'ян: розкопування джерел і криниць; обливання водою предметів, худоби, людей; «орання» води в колодязях; кидання в криниці колодязі черепків посуду, які вважалися причетними до посухи, бо були випаленими на вогні гончарями. Серед давніх обрядів закликання дощу відомі також вбивання жаби, ритуальні дії з мотилою «нечистого» покійника, яким вважався утопленник або самогубець, руйнування мурашників і все, що пов'язане з виявленням винуватця посухи.

2. Вогнепоклонство. Грунтувалося воно на обожнюванні земного вогню й невідривно пов'язаного з ним «небесного вогню», яким вважали сонце та блискавку, що дають тепло й світло та посиляють дощ-воду. Подолавши первісний страх перед вогнем як руйнівною силою, людина навчилася використовувати його енергію для обігрівання й приготування їжі. Вогонь, за язичницькими уявленнями, мав очищувальну силу, у що вірили давні слов'яни (пор. звичай перескакування через вогонь на Івана Купала, переведення через вогнище або жар від нього худоби, хворих та ін.). Прихильністю вогню дорожили, тому, боячись його розгнівати, господарі неохоче ділилися ним, особливо розведеним у печі жаром, з сусідами (такий звичай зберігся подекуди на Прикарпатті). Вогонь як символ тепла і світла знайшов своє найвище уособлення в сонці, якому давні слов'яни поклонялися найбільше з усіх язичницьких божів.

3. Землеробський період. У цей період поклоніння й звичай пов'язували з образом землі й рослин (насамперед дерев). Давні слов'яни найбільше поклонялися дубові, який був культовим деревом, деревом головного бога, бога блискавки й грому Перуна. Дубам приносили жертви. Такі дуби ставали символом зв'язку між підземним, земним і небесним царствами. Зрубати дуба можна було лише з дозволу волхвів, які організовували та проводили язичницький релігійний культ. Дуб у праслов'ян був тотемним деревом серед рослин, тому його стара індоєвропейська назва піддала під табу, а слово *dub* (< *dorbъ) є власне праслов'янським утворенням (найчастіше його пов'язують із ірл. *dub* «чорний, темний»; санскр. *dhitga-* «димно-сірий, кольору диму»). З прийняттям християнства дуб був проголошений поганським деревом і почав сприйматися як «нечиста» рослина (можливо, вплинув темний колір дуба, відображений в етимології слова), а уособленням чистої

рослини стала береза (**berza*), назва якої відповідає образі «світла, добра» (пор. тайрне і.-е. **bher-* «світлий, ясний», в основі якого корінь **bhē-* або **bhoi-*, що зберігся в прикметникові *білий* < **bēlō*). Калину, чортополох, папороть, просо, жито, яке у вигляді снопа-дідуха стало символом урожаю і достатку, рідше обирали об'єктом поклоніння.

4. Скотарський період характеризувався поклонінням диким і свійським тваринам: ведмедеві, кабанові, коневі, цапові. Особливе місце відводили культурі тура — тварини, яка відіграла найважливішу роль у господарстві й культурі праслов'ян і давніх слов'янських народів. Саме цим пояснюють той факт, що найвищим знаком поклоніння божові сонця або Перуну в язичницькому культі було принесення в жертву биків-турів. У ранньому язичництві це були переважно самці як символ родючості, запліднення (пор. закріплення у християн образ паски та яєць з аналогічним символічним значенням).

5. Ідолопоклонство. Зміна уявлень про язичницьких божів зумовила еволюцію їхніх образів. Спочатку це були конкретні боги в вигляді життєво важливих природних об'єктів або явищ: води, вогню, сонця, рослини, тварини. Згодом язичницькі боги набували аморфного характеру, а потім намітилася тенденція до антропологізації таких сил. Це були «гібридні» божества: людина-риба (русалки), людина-кінь, людина-цап, людина-бик, дівчина-тополя та ін. Пізніше поганські божества сформувалися в уявленні язичників в образі людей, які набули культового зображення, — ідолів. Паралельно з'явилися божества й демони на зразок беретині, віли, русалки. Ідолами у язичників були звичайні кам'яні чи дерев'яні статуї (божин). З часом ідоли заступили собою відповідні божества. Так з'явилася поклоніння кам'яним чи дерев'яним статуям. Це був останній період язичництва. Стало очевидним, що ідолопоклонство набуло характеру безмістовного культу, коли уявлення про божество й сплікування з ним замінилися звертанням до статуї, яка втратила образний зв'язок з відповідним богом. Через це ідолами пізніше почали називати негямущих, розумово обмежених людей, що стало одним з переносних, лайливих значень цього слова.

Поклоніння богам на початковому етапі язичництва мало стихійний характер. Згодом язичницький культ набував чіткішої структурної організації, що знайшло вияв у звичаях та обрядах. У період зародження язичництва місцем поклоніння давнім богам — воді, дереву й

вогню — були самі культові об'єкти. З часом визначили «канонізоване» традицією спеціальне місце, яким було святилище у вигляді присвяченої певному божеству будівлі, приміщення для відправлення відповідних релігійних обрядів. Зазвичай таке святилище зводили біля сакрального природного об'єкта, якому традиційно поклонялися і біля якого раніше справляли культові обряди й ритуали. У ранньослов'янських державах, зокрема в Київській Русі, спостерігалася вже чітко визначена культова специфікація місць виконання язичницьких обрядів — капища. Капище визначається як «поганський храм у східних і прибалтійських слов'ян дохристиянського часу». Такі культові споруди частково збереглися до наших часів.

Важливим складником язичницького культу було божество. Суть жертвопринесення полягала в тому, що на знак поклоніння, глибокої шани і для задобрювання божества йому приносили в жертву якусь річ чи істоту (зазвичай зарізану). Ритуал жертвопринесення супроводжувався мистецько-ігровими та культурно-господарськими діями, кульмінацією яких було відправлення боготворних жертви.

Жертвопринесення відбувалося не стихійно, а в певному місці, в певний час і за певним сценарієм. Таке місце визначали біля культового об'єкта або створеного святилища. Жертвопринесення здійснювали у зв'язку з важливими циклічними чи разовими подіями, але головне з них проводили в березні в день весняного сонцестояння, бо найважливішим божеством для давніх слов'ян було сонце. В цей час відбувалося родоплемінне весілля (*veselje) «урочистість, радість», яке всіма своїми ритуалами й обрядами (в т. ч. і створенням нових сімей) засвідчувало поклоніння боготворному і супроводжувалося заклинаннями до нього про щасливий землеробський рік. Апогеем такого культового дійства було принесення в жертву найціннішої домашньої тварини — тура або корови. Як стверджують етнографи, для жертвопринесення обирали бика чи корову з білою цяткою на лобі, що сприймалася як божжа мітка, а така худобина — як представниця бога-сонця на землі. З цим дійством В. Скляренко пов'язує етимологію слова *корова* (*kova), виводячи його з і.-с. *ker- «різати, приносити в жертву богам».

В інший час відбувалися культові обряди, пов'язані переважно з весняними польовими роботами, із закликанням дощу. Крім турів, у жертву могли приносити інших

тварин або спеціально приготовлені страви. Організовували жертвопринесення жерці. Саме ж слово *жерць* походить від того самого кореня, що й *жертва*. Вважається, що ці слова, можливо, через старослов'янське посередництво проникли в слов'янські мови і мають основу, яка сформувалася в гнізді *žьr-, спорідненому з лит. *girti* «хвалити, вихвалити». Тобто жертва — це те, що вихвалюють, дають у нагороду. Щоправда, існує й інша етимологія: слова *жертва* та *жерць* пов'язують з основою *ger-/gьr-/zgor- «горіти, палати», тобто «той, кого спалюють» (пор. звичайні кремації) і «той, хто спалює». Можливо, існує зв'язок між цими словами та дієсловом *жертити* (< *žerti, *žygti < i.-e. *gier-* «ковтати, глукати»).

Язичницькі культури супроводжувала діяльність чаклунів і в, які за допомогою магічних прийомів на основі забобонних уявлень прагнули впливати на людей і природу. Чаклунам відводили надзвичайну роль не тільки в релігійних обрядах і не лише в язичницьку добу, а й в наступні часи. Особливо часто до послуг чаклунів зверталися в медичних цілях, при розв'язанні різних життєвих проблем. З часом чаклуни могли направляти зусилля на здійснення як добрих, так і поганих справ, тому серед них виділяли добрих і злих.

Діяльність язичницьких жерців і чаклунів тісно перепліталася, а інколи поєднувалася в одній особі. Таких людей називали волхвами (давньослов'янські жерці, служители язичницького релігійного культу й одночасно чаклуни, знахарі, провісники). Саме слово *волхв* уважають запозиченим із старослов'янської мови, де воно мало форму *volxъ* «маг», і посянують у зв'язку з етимологічно не з'ясованим *volxъ* «бурмотати» (пор. похідне в цьому гнізді рос. *волшебник*). Волхви були носіями слов'янської культури й духовності, знань з народної медицини, астрономії, математики, географії тощо. Вони володіли багатьма мовами, зокрема арабською, латинською, грецькою, германською та ін. Волхви сприяли розвиткові торгівлі, ремесел, налагодженню дипломатичних стосунків, дбали про духовний рівень язичників, про будівництво капищ та дотримання культового календаря, про охорону священних лісів, гаїв, рік. Їх зараховують до попередників філософів цивілізованого світу.

Уважають, що ще в трипільську добу волхви створили і впровадили в життя демографічну концепцію, яка не дозволяла перенаселяти освоєні й часто виснажені регіони, визначаючи порядок відселення на нові землі переважно молодих общин. Продумували волхви і демографічну

ситуацію в обжитих місцях, залишаючи в них частину дітей та молодих сімей. Вони визначали тих немічних і безнадійно хворих, яким потрібно було прискорити час смерті (є свідчення про те, що давні слов'яни, як і сусідні з ними балти, германці, іранці, вдавалися до таких дій у тих ситуаціях, коли неможливо було полегшити страждання приреченої людини).

Важливою була роль волхвів в організації похоронного культу, який теж мав давні традиції. Протягом усього свого існування праслов'яни, як і їхні сусіди, спалювали своїх покійників, які в той час називалися словом **narь*. Однак спалювання трупів (**tigrъ*) не було суто механічним ритуалом. Обряд під час кремації зводився до того, що покійника доставляли на носилках, рідше на човні чи плоти (залишок водного захоронення), або на санях до задалегідь приготовленого вогнища. Супроводжували процес відповідним співом і плачем, який «виголошували» спеціально підготовлені жінки. Покійник був одягненим, інколи з належно йому зброєю. Його тіло головою на захід лежало на спині на дошці або в невеликому човні. Встановлювали його на вогнище, яке підпалювали родичі. Вогонь і в прямому, і в сакральному сенсі виконував очищувальну функцію. Після згорання попел, рештки кісток і, за наявності, зброю та прикраси разом з дарами поміщали в урну, яку опускали в яму і закопували. Це стосувалося знаних людей, на могили яких встановлювали дерев'яний стовп або камінь. Найчастіше давні слов'янські погребальні обряди були скромними й бідними. Переважно на місці спаленого тіла згрібали в купку попел і рештки обгорілих кісток, насипали зверху горбок землі у формі невеличкого кургану недалеко від поселень. У такий спосіб утворювалися язичницькі кладовища.

Після або перед захороненням спаленого тіла давні слов'яни влаштовували урочисту тризну (**trizna*). Звичай вона супроводжувалася ритуалом типового жертвоприношення з поїданням страв (**stava*) та випиванням напоїв (**pivo*). Така тризна називалася збереженням у російській мові словом *пир* (**pigrъ*).

Трупоспалення проіснувало у слов'ян аж до прийняття християнства, тобто до поширення писемності, тому свідчення про матеріальну та духовну культури язичницького суспільства є обмеженими.

Давні слов'яни вірили в потойбічне життя. Ще в дохристиянські часи вони вважали, що після смерті людина потрапляє або в рай, або в пекло. Рай (**raja*) «щаслива, блаженна земля») уявляли як місце на небі, де блажен-

ствують праведники після смерті і яке не було доступним для всіх померлих. Натомість пекло (**peklo* < **reks* «смола») асоціювалося з підземним світом, де погані люди за свої злі вчинки варилися в котлі з киплячою смолою (пізніше слово *пекло* з огляду на народну етимологію почали пов'язувати з дієсловом *пекти*). У рай потрапляли переважно «чисті» покійники, які помирали природною смертю без прокльонів, а в пекло — всі «нечисті» покійники, які помирали неприродною смертю: вбиті, самогубці, повішені, утоплені тощо.

Численні ознаки організації похоронного культу язичників простежуються в християнських обрядах всіх сучасних слов'янських народів, сферах матеріального та духовного життя слов'ян. Після прийняття християнства багато язичницьких ритуалів і звичаїв було знищено або витіснено з активного використання. Знищували і переслідували волхвів як організаторів та провідників язичницького культу, своєрідних ідеологів суспільного життя давніх слов'ян. У такий спосіб руйнувалося велике культурне й духовне надбання праслов'янської та давньослов'янської доби, яке лише окремими своїми елементами увійшло в повсякденне життя, етнографію, фольклор слов'янських народів і навіть у християнські звичаї та обряди.

Язичницький пантеон богів і богинь

Поклоніння природним силам та об'єктам у різних географічних і кліматичних умовах спричинило формування в уявленні слов'ян образів багатьох язичницьких богів, які існували в суспільній свідомості одночасно або змінювали один одного, або співіснували в різних формах на різних територіях, «відповідаючи» за властиві їм природні явища й процеси. Сукупність богів язичницького культу прийнято називати *пантеоном*. Пантеоном також називають місце (храм, святинище тощо), присвячене культури божам. Такі боги й місця їхнього вшанування існували в більшості античних народів до утвердження віри в єдиного Бога. Наявні вони і в тих сучасних народів та племен, які продовжують залишатися язичниками.

Як свідчать писемні пам'ятки, і в праслов'ян, і в давніх слов'янських народів існували пантеони богів. Зокрема, молодий князь Володимир, будучи ще язичником, звелів збудувати капище, де «постави кумири» у вигляді шести скульптур богів: Перуна, Дажбога, Хорса, Стрибога,

Смарга, Мокоші. Лаврентієвський літопис під 980 р. розповідає про це: «И нача князети Володимиръ в Києве Едину и постави кумиры на холму вне двора теремного: Перуна деревяна, а главу его сребрену, а усъ златъ и Хорса, Дажь-бога, и Стрибога, и Смарьгла, и Мокошь». Не випадково першим називають *Перуна*, до того ж в образі людини, чого на ранньому етапі язичництва бути не могло: споконвіку богів уявляли не в подобі людини, а в образі води, сонця, рослини (дерева), тварини і т. ін. Перуна вважали богом над богами, який блискавкою і громом відганяв чорні, злі сили від заморожених ними хмар, пускаючи життєдайну вологу (дощ) на землю, аби дерева, трави й хліба добре росли й квітнула мати-земля, що свідчить про культ землеробства. У згадках про слов'ян візантійського історика Прокопія Кесарійського говориться: «Володарем світу вони [анти] визнають одного бога — створювача блискавки — і в жертву йому приносять біків та інших жертвовних тварин». Деревами й іншими рослинами Перуна вважали дуб, калину, лютик, борець, воскобій, чортополох і напороть. Число Перуна — 9, про що свідчать такі факти: дев'ять синів Перуна, чаша в руках Діви вогню із священною водою з дев'яти криниць Перунового лісу чи гаю, «Йду на дев'ять днів (тижнів, місяців, років)» як закланання язичника перед дорогою. Образ Перуна пов'язували з такою тотемною твариною як кінь (пор. пізніше уявлення про наступника Перуна бога-громовержця Іллу, який пересувається по небу на колісниці, створюючи грім). Ім'я головного язичницького бога передхристиянської доби збереглося в лайці «Перун би тебе трафив», тобто «грім би тебе вдарив», поширеній на Волині та в Польщі.

З уявленням на Русі християнства (988) за наказом князя Володимира в Києві було знищено капище Перуна та інших богів, а ритуальний, священний для слав'ян целоклонників (язичників) дуб Перуна було спилано й кинуто в Дніпро. Саме ж ім'я *Перун* тлумачать неоднозначно, але більшість сходиться в тому, що воно первісно значило «той, хто б'є, руйнує, рясочий; грім» (< ісл. *þrett*). Можливо, цей теонім позначав спільного для праслов'ян і прабалтів (чи окремих їхніх племен) бога, про що свідчить наявність балтійського *Regiūlas*, яке разом із слов'янською назвою має споріднену основу в деяких інших індоєвропейських мовах: наприклад, хетт. *regiūlas* «скеля».

Наступним після Перуна в літописі згадують *Хорса* — бога сонця (д.-рус. *Хѣрсъ*, можливо, зі скіф-

ської мови: пор. ср.-перс. *xvaršēt*, нов.-перс. *xvaršēt* «сяче сонце»). Ю. Карпенко стверджує, що від основи цього теоніма утворилося укр. *хороший*: *Хѣрсъ + ъ > хоршь > хороший*, букв. «належний Хорсові», хоча цю етимологію ще раніше заперечував М. Фасмер та ін. Давні слов'яни вбачали в сонці могутнього бога, від якого залежало благополуччя й саме життя. Хорс відрізнявся від бога грому й блискавки Перуна, хоч за своєю сутністю вони були досить близькими: пор. свідчення одного з апокрифів (твору на біблійну тему), в якому Перун і Хорс «два еста ангела молнина». Сонячне божество виступає у давніх слов'ян, зокрема в русів, і під іншими іменами: *Дажь-бог*, *Кунала*, *Ярило*. Наявність кількох богів сонця пояснюють тим, що слов'янські язичницькі племена були «сонцеклонниками», тобто сонце було їхнім основним божеством, різні імена якого могли функціонувати в різних племенах. З цих імен у пантеоні богів згадують (тре-тім у літописному оповіданні 980 р.) *Дажь-бог* та *Ярило*. *Дажь-бог* < ісл. **dadjf-bogz*, утворене з імперативної форми дієслова **dadjf* «дай» та основи іменника **bogz* «щастя, добробут», спорідненого з д.-інд. *bhaga* «той, хто наділяє, податель, пан, владика», авест. *vaia* «господь, бог». Про те, що Дажь-бог був слов'янським богом сонця, свідчить давньоруський переклад візантійської хроніки Іоана Малали, де словом *Дажь-богъ* пояснюють грецьке «тедіос», що означає «сонце». Дажь-бог двічі згаданий у «Слові о полку Ігоревім». На думку академіка В. Рибаківа, культ Дажь-бога сформувався за скіфських часів у VI—VII ст. до н. е. На початку нашої ери Дажь-бог став богом лісів, гаїв, байраків, садів тощо.

Богом земного вогню вважали *Сварога*, якого не було в пантеоні, хоч він відомий як бог неба, заліза, ковальства й шлюбу, що навчив людей плавити й кувати мідь та залізо, будувати домниці, кузні тощо. В Іпатіївському літописі зазначено, що «Дажь-богъ сынъ Сварогъ». Крім нього, був ще бог *Сварожич* — син *Сварога*, теж бог вогню, але малий і молодий, на що вказує деминутивний присвійний суфікс *-ич*. Походження теоніма *Сварог* остаточно не визначено. Очевидно, він споріднений з д.-інд. *svarga* «небо», д.-в.-н. префіксальним *gr-wergz* «громові хмари», англосакс. *sweregz* «темного, хмари, туман», нідерл. *zwerf* «хмара, хмарне небо».

Стрибог — бог вітрів, грози і непогоди, д.-рус. *Стрибогъ* (пор. у «Слові о полку Ігоревім»: «Се ветри Стрибожи внуци»). Тлумачать його як імовірне запозичення з

д.-іран. **Sr̥baya* — «возвишений бог». Є менш переконливі спроби пов'язати із **strojiti* або **stribatī*.

У теонімах *Дажбог* і *Стрибог* компонент *бог* пояснюють у зв'язку з д.-інд. *bhāgah*. Деякі вчені вважають, що під словом *бог* розуміли не тільки якусь уявну силу, а й конкретні речі: воду-бога, вогонь-бога, дерево-бога, тварину-бога тощо. Водночас слово *бог* мало й узагальнююче значення, яке об'єднувало своєю семантикою «той, хто наділяє, подаєть» усі часткові його вияви. Безсумнівноим є те, що слово *бог* — язичницького походження, як і слова *біс*, *душа*, *чорт*, *багатий* «той, хто має бога» й *убогий* «той, хто без бога».

Ще одним богом вогню був *С и м а р г л* (< д.-рус. *Симарггъл*), ім'я якого вважають іранським за походженням. Зокрема, Р. Якобсон пов'язує його з іранським демоном *Sr̥mōrg*. Інколи ім'я цього бога читають як *Симъ* «великий» і *Рьгъл* «хліб, жито», яке пов'язане з **rg̥h₂*, або як «*Сим* і *Рьгъл*». Деякі дослідники язичництва зробили припущення, що *Рьгъл* виникло внаслідок неточного запису *Рьгъл*, тобто *Ярил(о)*. Ярило є загальновідомим для східних слов'ян сонячним божеством, яке приносило родючість і на честь якого вилили хоровади.

Останньою в пантеоні 980 р. названо *М о к о ш* (*М а к о ш а*) — богиню спокою, води, родючості, жіночого рукоділля й мистецтва. В образі Мокоші поєднані два уявлення: космічне (вода, родючість) і людське (прядіння, ткацтво, мистецтво). Вважають, що Мокош(а) була спочатку дружиною Перуна, а потім Велеса. Ім'я *Макоша* (д.-рус. *Мокошь*) має основу, споріднену з д.-інд. *makṣhī* «багатий, шляхетний; демон».

Давньоруським язичницьким богом худоби був *В е л е с / В о л о с* (д.-рус. *Велосъ, Велесъ*), якому давні слов'яни приписували мирні господарські функції. Цей теонім згадують у літописах. Самого бога уявляли у вигляді великого бика, що свідчить про поклоніння слов'ян наперед цій тварині і про сакральну та економічну роль худоби в житті людей (пор. *скот* «худоба» з гот. *skatts*, д.-ісл. *skatt* «податок», д.-сакс. *skat* «монета, надбання», д.-фрп. *sket* «гроші, худоба»; *товар* «товар, (рогата) худоба» < уйгур., тур. *tavag* «товар, надбання, худоба» та ін.). Теонім *Велес/Волос*, на думку Ю. Карпенка, зародився ще в скотарський період язичництва (ранньослов'янська доба кінця II — початку I тис. до н. е.), а саме божество було загальнослов'янським, про що свідчать деякі ознаки його наявності у західних та південних слов'ян. За межами

слов'янського світу виразних слідів Велеса немає. Отже, назва бога домашньої худоби є виключно слов'янською, на відміну від більшості попередніх. Її пов'язують з посл. **vels-*/**volts*, що відбілося у **volstь* «влада», **volđeti* «володіти». Відомо, що слов'яни поклонялися і рослинам, і тваринам, що відображало землеробсько-тваринницький спосіб їхнього господарювання.

Боги в язичників були здебільшого родоплемінні, але певна частина їх була не тільки загальноєтнічними (наприклад, *Білий бог* і *Чорний бог*), а й міжетнічними: балто-слов'янськими (*Перун*), слов'яно-іранськими (*Бог*) та ін. Язичництво ранніх слов'янських держав унаслідок міждержавних зв'язків включало до свого пантеону і чужоплемінних богів. Значною мірою давні релігійні вірування відображені в слов'янській топонімії: пор. *дж. Богова Ступня*, *Перуновъ Холмъ* в Україні, *Bavindub, Babina gora* в колишній Югославії та ін.

Отже, пантеон язичницьких богів свідчив про динаміку вірувань давніх слов'ян, уявлення яких розвивалися від обожнювання об'єктів природи й аморфних етихійних сил до людиноподібних ідолів, що їх заступали.

Слов'янська демонологія

Визначальною ознакою уявлень про людське буття є дуалізм, який відображає філософський закон єдності й боротьби протилежностей. Одним з виявів дуалістичного світосприйняття є протиставлення добра й зла, яке люди на усвідомлювала від початку свого існування. Язичницькі боги, як і християнський Бог, це уособлення добра, якому постійно протистоять сили зла, названі темними силами, нечистими силами, демонами. Руйнівні наслідки дії таких сил давні слов'яни приписували конкретним демонам, кожен з яких приносить зло у своїй сфері. В історії праслов'янського й давньослов'янського суспільства поступово сформувалася система язичницьких демонів, які представляють слов'янську демонологію.

Слов'янська демонологія (грец. *daimōn* — божество, дух і *logos* — слово, учення) — віровчення про злих духів, які сформувалися в уявленні давніх слов'ян і частково збереглися в сучасній слов'янській міфології.

До основних демонів слов'янської міфології, зокрема давньоукраїнської, належать домовики, лісовики, польо-

вики, водники, русалки, мавки, чорти, нечисті мерці, відьми-чарівниці. Деякі з них отримали в окремих слов'янських мовах інші назви, але за своєю суттю вони залишаються такими, якими були раніше. Посередниками між людьми й нечистою силою (демонами) виступали чарівники, знахари, ворожбити.

Домовики пильнують господарство, частково помагає в роботі, інколи приносить навіть щастя, але коли образжений, може завдавати прикрощів. Перевтілюється в різних тварин і птахів: kota, пса, голуба, рідше вузла. Ця істота об'єднує в собі елементи культу предків, згідно з яким їхні душі вимагають обрядового годування на поминки та Святечир, і домашнього вогнища. Цей демон жив у домі, в якому людина почувается найбільш захищеною. Саме тому домашній демон поступово перетворився з нечистої сили на прихильного до господарів домовика, який подекуди виступає навіть невидимим покровителем сім'ї. Жінке зазвичай за пічкою, під припичком, під порогами. За його в Україні ще називають хованцем, або годованцем.

Лісовики — злі духи, які пасуть і стережуть лісових тварин. Вони являються людям у подобі звірів або знайомих людей, водять їх лісом, навіваючи блуд, а часом навіть душать. Існують вони в лісі. В окремих слов'янських народів лісовий дух може поставати в подобі дівчат, яких ще звуть лісницями, або лісовими богинями, що свідчить про деяку спорідненість їх з русалками.

Половики — нечиста сила, подібна за своєю суттю до лісовиків, однак живуть у степах, лугах і полях, на що вказує їхня назва, а являються перед людьми як птахи, звірі або люди.

Водяники сидять у ріках, озерах, ставах та криницях, опікуються рибою, старшинують над русалками, одержуються з утопленицями. Являються вони в подобі різних звірів, риб, а то й людини або дитини. Подекуди водяників ідентифікують з утоплениками.

З водяником споріднений болотяник — злий дух, що сидить у болоті і затягує туди людей. Такий демон водиться в тих слов'ян, що живуть на заболочених землях.

Русалки — мерці в подобі риби-дівчини, якими стають діти, дівчата й жінки (за християнства — нехрещені), що померли передчасною смертю. Русалки живуть здебільшого у водах, а часом в лісах та полях, заманюють людей й залоскочують їх. Вони відомі всім слов'янам. Назва цих демонів походить від слова *русалій* (весняне язичницьке свято у давніх слов'ян на честь померлих), заноси-

ченого з латинської мови, де *Rosalia* (свято доминання померлих, одним з атрибутів якого були вінки з троянд), утворене від *rosa* «троянда».

Мавки — русалки. Їх назву пов'язують з назвою *мавка*, що виникла на основі псл. **malъ* «мрець». В Україні вони відомі ще під назвою *бісичи*. Як і русалки, мавки з'являються людям у подобі гарних дівчат, тілочки в мавок ззаду тіло наче прозоре.

Згадувані демони були відомі ще в язичницьку добу. Часто такі «біси» не мають чітких індивідуальних рис, поєднують у собі ознаки різних демонів і уявляються в одному узагальненому образі — нечистої сили, яку репрезентує чорт (дідько, дявол, сатана, біс, шезник). Це уявлення проникло до давніх слов'ян з Візантії. Щоправда, в сучасній українській міфології чорта змальовують то з усіма найтипівішими ознаками нечистої сили (таким було первісне уявлення про цього демона), то як комічну істоту, над якою могли навіть глузувати (пор. твір М. Гоголя «Вечори на хуторі поблизу Диканьки»).

Крім згаданих, до демонів належать також нечисті мерці, які загинули природною смертю (самогубці, шибеники, потопельники) або стали улирами (вампірами).

Подібним до улири в українській міфології є перелесник (*літалець*). Він являється коханцям, приймаючи подобу коханої особи, інколи змії, яка летить у повітрі й силпе іскри.

Одним з найвідоміших у слов'ян демонів є відьма (**vidьma*). Вони здатні приймати різні образи (жінок, звірів, речей), літати, в означені дні збиратися на Лисій Горі на сходни й на оргі з чортами. Відьми, як і улири, можуть наводити на околицю град, посуху, перетворювати людину на звіра, шкідити їй різними способами, найчастіше — відбираючи в корів молоко.

Уявлення про духів, мерців, улирів, чарівників з'явилося в язичницьку (поганську) добу і збереглися в сучасних переказах, віруваннях, фольклорі, хоч і зазнали пізніших внутрішніх і зовнішніх нашарувань, у т. ч. християнських.

Отже, у системі уявлень про природу й навколишній світ давні слов'яни відводили собі місце членів великого роду, надляючи божественними властивостями найважливіші природні об'єкти та явища. Натомість руйнівні стихійні сили та їхні наслідки поставали в образах різних демонів. Розвиток уявлень відбувався від конкретних при-

родних явищ до аморфних всевишніх сил і дали до людиноподібних божеств. Виникнувши як стихійна релігія, язичництво поступово трансформувалося в чітку систему на чолі з волхвами. Виродження язичництва як основної форми вираження духовної культури давніх слов'ян значною мірою було спричинене ідопоклонством, яке вступило в протиріччя з традицією людського досвіду гармонійного спілкування з природою. На зміну йому прийшла прогресивніша форма вірування — християнство.

Давній народний календар і християнські свята у слов'ян

Живучи в гармонії з природою, давні слов'яни підпорядковували її законам своєю діяльністю, основними формами якої були землеробство й тваринництво. У такий спосіб поступово формувалися народні обряди.

Народний календар (лат. *calendae* — перший день місяця) — закріплені у традиціях давніх слов'ян народні обряди і звичаї, які пов'язані з природними явищами й порами року, а також із звичаями від них хліборобськими заняттями та родинними звичаями.

Визначальними в народному календарі стали обряди й звичаї праслов'ян, які були підпорядковані відповідно до пір року чотирьом етапам хліборобської діяльності: підготовці до наступного урожаю (зима), закладенню нового урожаю (весна), вирощуванню урожаю (літо), збиранню вирощеного урожаю (осінь). Такий цикл язичницького народного календаря залежав від об'єктивних природних чинників (пір року), тому його ознаки значною мірою відобразилися в пізніших християнських звичаях і святах, які пов'язані з Різдвом і Новим роком (зимовий цикл). Великоднем і Зеленими святами (весняний цикл), не канонізованим днем Івана Купала (літній цикл), який злився з християнським святом Івана Хрестителя, та осінніми поминальними святами.

Прийняття слов'янськими народами християнства відбувалося в різний час (переважно наприкінці I — на початку II тис. н. е.) і в різних умовах, що зумовило їх поділ на дві великі групи — православних (більшість східних і південних слов'ян) і католиків (більшість західних слов'ян). **Зимовий цикл**. У православних його розпочинає **Введення** (4 грудня) — народний обряд, який замікає осінній хліборобський цикл і виявляє елементи, пов'язані з Різдвом та Новим роком. Це свято, як і більша части-

на наступних (Катерини, Андрія та ін.), пов'язане з ворожіннями й заходами, що, як уважається, мають вплив на майбутній хліборобський цикл. З другої половини грудня відзначають кілька свят, які започатковують справжню зиму, — свята Барвари (17 грудня), Сави (18 грудня) і Миколая (19 грудня). Особливо весело здавна святкують день Святого Миколая, котрий є покровителем дітей, обездолених, сиріт, бідних і навіть тварин. З його іменем західні слов'яни, європейці та американці, в яких цей святий відомий як *Санта Клаус*, пов'язують прихід Нового року. У південних слов'ян також особливо вшановують святого Саву.

Центральне місце в зимовому циклі займають християнські різдвяно-новорічні свята, які увібрали в себе багато елементів язичницьких обрядів і звичаїв. Розпочинаються вони у православних слов'ян зі **Святого вечора**, який у католиків зветься **Вігіль** (24 грудня), і закінчується **Водохрещами**, або **Йорданом**. На **Свят-вечір перед Різдвом Христовим** збирається вся родина і традиційними церемоніями (ритуалами) вшановує минулий хліборобський рік і родинний культ з поминанням предків. Ця церемонія розпочинається від самого ранку, коли господарина добуває новий вогонь (символ очищення у язичників), яким розпалює піч, вкинувши в неї 12 полін, що сушилися 12 днів, і готує на вечір 12 ритуальних пісних страв з найголовніших культур, які вирощують у господарстві. У мирній, веселій, доброзичливій атмосфері відбувається сімейна вечеря, після якої господар (в українців) вносить до хати в'язку сіна і сніг жита, який називається **дідухом** і символізує достаток, збіжжя. Після вечері розносять кутю, вечерю, гостинці до священика, родичів, бабки-повилухи тощо. Саме Різдво святкують з наступного дня колядуванням, тобто ходінням по по двір'ях і співанням колядок, через що саме Різдво ще називають **колядою** (**kolęda*).

За два тижні після Свят-вечора відзначають **Новий рік** (на **Василья**), який у язичників пов'язували з весняним сонцестоянням (рівноденням) і тривалий час у слов'ян, як і в інших народів, святкували 3 березня. У зв'язку з цим вересень був сьомим (пор. латинського походження *september*), жовтень — восьмим (*oktober*), листопад — дев'ятим (*november*), грудень — десятим (*december*) місяцем.

Новорічні свідки (від назви **Щедрий вечір**, у який готують щедрий стіл), які відбуваються в ніч перед Новим роком, продовжують і повто-

рюють колядки з елементами язичницьких ритуалів: пересодягання у тварин, чаклунів тощо. Язичницький елемент проявляється і в тому, що перед Новим роком відбуваються ворожіння, пов'язані здебільшого з хліборобським обрядом і майбутнім урожаєм. Залишками язичницьких уявлень є вірування в те, що в новорічну ніч з'являється чарівне зілля «нечуй-вітер», яке робить усе нечуваним і небаченим. Опівночі все живе розмовляє, особливо домашні тварини, худоба; в цю ніч для побожних і праведних розкривається небо тощо.

В Україні ніч перед Новим роком стає справжнім карнавалом. У народі цей «карнавал» і новорічне свято називають Маланкою, а пов'язаний з ним процес — маланкувати, або обходити Маланку, щедрувати. З настанням Нового року наступного ранку продовжують маланкувати, палять соломо, яка залишилася ще від Різдва, перескакують через вогнище або перегаляють через нього скотину для очищення від хвороб, що теж є залишком язичницького вогнепоклонницького ритуалу. Діти ходять по домівках, засівають господарів збіжжям (переважно пшеницею), щедрують, отримуючи гроші або гроші.

Йорданська свята (18—20 січня) повторюють обряди Свят-вечора й Маланки, але основним є очищення води на річці, в кризі якої вирізають хрестоподібну ополонку, а також у церкви. Такою водою посвячують домашніх і господарство.

Християнське свято Водореца зберігає язичницькі ритуали поклоніння воді. З ним пов'язують завершення різдвяно-новорічного циклу, на який у дохристиянські часи припадав давній весільний зимовий сезон. Після Водохреща у християн починався новий весільний період, насичений веселими забавами й танцями. Завершувала його масниця (масляниця) — давньослов'янське свято провідів зими, пристосоване християнською церквою до тижня перед великим постом і пов'язане зі звичаєм веселитися та готувати певні страви (млинци, вареники з сиром і т. ін.). Вона тривала до заговин, тобто до останнього дня перед постом, коли ще можна їсти скоромне.

Весняний цикл. Йому передує «стріча» зими з літом, яка, за сучасним повір'ям, пов'язана із Стрітенням (15 лютого), хоч насправді це християнське свято виникло на честь принесення немовляти Ісуса до Соломоново храму в Єрусалимі. Перше язичницьке весняне свято сонце-

стояння, яке припадало на 3 березня, нині слов'яни не відзначають, крім болгар, у яких воно збереглося під впливом балканських народів як Мартинця. Після нього балканське весняний період починався появою перших птахів на початку березня. Увесь час аж до Благовіщення їх вітали й оспівували, що є давньою язичницькою традицією. Такі мотиви відображені і в святі Сорокамученики в (22 березня), коли печуть із тіста пташок на честь жайворонків, що саме вилітають із вирію. Тоді дівчата ще до сходу сонця виходять на високе місце і «закликають весну». Вважається, що в цей час сорока кладе 40 паличок у своє гніздо, символізуючи повернення до теплої пори.

Розквіт весняного періоду починається на Благовіщення (25 березня), коли Бог благословляє землю й усе пробуджується до життя. Це свято землі відображене у звичаях: господар виганяє худобу на весну, дівчата водять хороводи, співають співанки, приступають до роботи на землі.

Давній звичай, за яким пасічники виносили вулики в сад, нині пов'язують зі святом Телого Олексія. На Телого Олексія відбувається весняне «очищення», остаточно повернення до тепла. У давнину в цей час жінки впряталися до ралі й тричі оборювали село, що було відлунням матриархату.

Остання неділя перед Великоднем зветься Вербоною (квітню, або шуткою), а тиждень — Вербоном. У Вербну неділю святять у церкві вербу (лозу), якою потім б'ють одне одного, примовляючи побажання, виганяють уперше худобу на пасовище. Гілочки, що залипилися, встромляють «на щастя» в землю. Вербний тиждень ще називають Чистим, а від Чистого (Страсного) четверга до Пасхи працювати вже не можна.

Нині Великдень (Пасха, Пасха) — це головне весняне свято, яке зберегло дохристиянські сліди, подібні до різдвяних і новорічних: поминання померлих, величання й віншування, весільний сезон і виконання обрядових пісень, пов'язаних з хліборобським господарством. Це свято пов'язане з воскресінням Христа. До залишків язичництва належать також величальні пісні, обряд «водити тополю» та ін.

Третє велике весняне свято — день Святого Юрія (з грец. *Георгій* «землероб») — це первісна персоніфікація весни. У день Святого Юрія весна остаточно сходить на землю. Це свято пов'язане із землею, хлібом, худобою і полюванням.

Літній цикл. У добу язичництва він був надзвичайно багатий і розмаїтий, але згодом істотно збіднів. Ті звичаї літнього циклу, що збереглися, значною мірою втратили свою первісну основу або є сукупністю полетнічних і різночасових обрядів.

До головних літніх свят (у східних слов'ян) належать: день Святих Трійці й Святого Духа (Зелені свята), Івана Купала, Певалей Павла, Паса, довкола яких сконцентрувалися літні обряди, перейнявши дещо з весняного циклу, особливо з Юрєвого дня. Природа влітку буває зеленню, тому на Зелені свята головним є прагнення якомога краще замаліти хату, кімнати, вікна, образи.

Колись найважливішому язичницькому святу Купала передував русальний і мавок.

Обряд Купала у своїй основі є хліборобським святом початку живих, що віддавна святкували в час найвищого розквіту природи й літнього звороту сонця. З прийняттям християнства купальське свято локалізували й з'єднали зі святом Івана Хрестителя (7 липня), перебравши від нього деякі християнські ознаки. Дохристиянський купальний обряд за своєю буйністю переверщував русалі.

У язичницьку добу Купало символізувало розквіт природи. Вірили, що тоді трави й зілля набирають чудодійної сили й стають найпридатнішими для лікування та ворожіння. Вода й роса стають особливо сильні та цілющі, всі тварини розмовляють і «граються». Тому напередодні Купала збирали цілюще «зілля», дівчата ворожили, причарували мильних, плели вінки, йшли до лісу, вибирали дівчину-Купала, яка роздавала з ями вінки дівчатам, а та, що дістане вінок, вийде в цьому році заміж. Потім дівчата втікали від Купала до води «заворожувати собі красу», обливаючись водою при співі заклинальних пісень. Пускали також на воду вінки й ворожили на цьому свою долю.

Культмінацією Купала було винесення із лісу на вигін гільня (деревця), прикрашання його, купальські вогнища, навколо яких водили хороводи, співали, а потім перескакували через них. Насамкінець прибирали й топили двох опудал — Купала й Марену. У цьому святі яскраво переплелися язичницькі елементи поклоніння воді й вогню.

Після християнського свята Петра й Павла (12 липня) починається жнивварський період. Він є завершенням циклу власне землеробських свят. Закінчення живих супроводжується обрядами і звичаями навколо серпневих свят

Святого Ілля, Маковей Паса. Зібраний урожай — збіжжя, овочі, фрукти, мед тощо — освячують у церкві й закладають у засіки до наступного хліборобського року. Попереду залишається лише осінній посів, тому молоді стає значно вільніше і готується до осіннього весільного сезону.

Осінній цикл. Він пов'язаний з церковними обрядами й проїнятий християнськими впливами. Центральними в осінніх звичаях та обрядах є богородичні свята, навколо яких групуються інші. Загалом звичаї та обряди осіннього циклу — це переважно період церковних відправ та обходів, храмів, празників, весіль. Осінні календарні обряди мають мало спільного з господарськими й вегетативними (рослинно-тваринного походження) елементами. У цей період провідна роль належить весільним і ворожильним обрядам.

Першим осіннім святом з язичницьким корінням вважають Семена Странника (14 вересня), коли птахи збираються у вирій. Відліг птахів символізує усвідомлений ще з язичницьких часів перехід від літа до зими. Через тиждень (21 вересня) справляють свято Різдва Пречистої Богородиці, або Другу Пречисту. Колись воно було також святом «рожаниць», яке не випадково припадає на дев'ятий місяць після зимових новорічних свят. Між Першою і Другою Пречистою чарівниці збирають зілля, що має силу причарувати парубка. В цьому виявляються давні язичницькі мотиви. Незабаром у вирій відлітають усі птахи, останньою з яких покидає своє гніздо зозуля. Натомість змії, які у слов'ян-язичників і в християн найчастіше уособлювали темні сили, залишаються мерзнути. Так уявляли кару їм за те, що вони когось укусили. В цей час не радять ходити до лісу і ворухити каміння та листя.

У середині осіннього циклу відзначають переважно християнські храмові свята. В Україні найважливішим святом є Покрова Пресвятої Богородиці (14 жовтня), під опікою якої була у свій час і Запорозька Січ. Саме тому Покрову вважають берегинею українського війська.

В останній період (листопадовий) осіннього циклу поєднуються християнські поминальні й храмові свята (наприклад, Святого Михайла) і ворожильні свята з язичницькими коріннями.

З прийняттям християнства відбулася трансформація переважної частини язичницьких звичаїв та обрядів, а

також образне (сакральне) переосмислення багатьох чи-сел: *три, сім, дев'ять, дванадцять, сорок* та ін.

Понад тисячолітня історія розвитку християнства у слов'ян стала об'єктивним явищем, поклонаним задовольняти їхні духовні потреби й цінності. Заперечивши язичницькі вірування як пережиток минулого, воно докорінно змінило уявлення людей про навколишній світ. Водночас багатовікові дохристиянські традиції не зникли безслідно, а значною мірою трансформувалися й органічно влилися в християнські обряди та звичай. Це виявляється в багатьох релігійних святах, похоронному ритуалі, весільних обрядах сучасних слов'янських народів.

Запитання. Завдання

1. Які теорії прабатьківщини слов'ян актуальні? Аргументуйте своєю думку.
2. Охарактеризуйте наслідки розширення території праслов'ян на початку I в. середні I тис. н. е.
3. До яких археологічних культур причетні праслов'яни? Опишіть їх значення для подальшого розвитку слов'ян.
4. Яка роль етимології та ономастики у вивченні історії слов'ян? Підтвердіть її прикладами.
5. З якими народами взаємодіяли давні слов'яни за свідченнями лексичних запозичень?
6. Як відобразилася в праслов'янській мові матеріальна культура? Покажіть це на прикладі реконструйованої лексики.
7. Охарактеризуйте основні засади язичницьких уявлень слов'ян про навколишній світ.
8. У чому полягала особливість язичництва у давніх слов'ян? Використовуючи мовні факти, охарактеризуйте його основні етапи й організацію культів.
9. Хто входив до язичницького пантеону богів, і що говорять про них теонімії?
10. Якими були уявлення давніх слов'ян про демонів? Прокоментуйте етимологію їхніх назв.
11. У чому полягає сутність народного календаря давніх слов'ян? Як відобразилися язичницькі елементи в християнських святах і звичаях?

5.

ВИНИКНЕННЯ ПИСЕМНОСТІ У СЛОВ'ЯН

Передумови виникнення писемності у слов'ян

Писемність як форма матеріалізації людської мови є пізнім явищем. З-поміж кількох тисяч мов на сьогодні менше трьох сотень має власну писемність, у т. ч. слов'янські. Вона є важливим чинником фіксації, збереження та розвитку мов і культур слов'янських народів і основою для виникнення слов'янської філології.

Писемність — використання літерно-звукової (алфавітної) системи фіксації мови на площині за допомогою умовних графічних знаків для впорядкованого передавання інформації на відстані й закріплення її в часі.

У світовому мовознавстві тривалий час панувала думка, що писемність у слов'ян виникла в середині IX ст. і була пов'язана з релігійно-просвітницькою діяльністю солунських братів-філософів Кирила й Мефодія. Такий погляд ґрунтується на відсутності слов'янських писемних пам'яток, які б належали до попередніх століть, і на згадках у найдавніших писемних пам'ятках про створення для слов'ян письма з прийняттям ними християнства. Брала до уваги насамперед перші письмові свідчення з цього приходу, які є в трактаті «О письменах» давньоболгарського ченця Храбра, прозваного Чорноризцем (від **čьrbъ* «чор-